

EKREM ČAUŠEVIĆ
(Zagreb)

TURSKA GRAMATIKA FRA ANDRIJE GLAVADANOVIĆA (II)

III) MORFOLOGIJA

Morfološki opis Glavadanovićeve gramatike već je jednim dijelom sadržan u morfonološkome opisu, koji obuhvaća i pregled tvorbenih i gramatičkih sufiksa, te glagolskih vremena i načina. U vezi s morfologijom imenskih riječi važno je još jednom napomenuti da u tekstu gramatike *prevladavaju* oblici svojstveni zapadnorumelijskim govorima: jednovarijantni akuzativni oblik *–(y)i* i posvojni sufiks *–(s)i*. Zbog njihove palatalne prirode nerijetko se vrši progresivna (palatalna) asimilacija vokala pluralnog i padežnih nastavaka čak i u osnovama s velarnim vokalima, npr. (462a) *baba, babanun, babaja*, ali: *babaji* (sic!); *su, sujün*,¹ *suja*, ali: *suji* (sic!); (479b) *babasi, babasiün, babasine, babasinden*; množina: *babalari* (sic), *babalarinün*,² *babalarine, babalarinden*. Isto i u: *anasinden, karysinden, karylerinden...* itd.

Zapadnorumelijski dijalekt sačuvao je neka arhaična obilježja, koja *sporadično* susrećemo i kod Glavadanovića.³ To su: 1) lični nastavak za 2. lice mn. prezenta pomoćnoga glagola "biti", npr. (485b) *Öpişürsyz. Gliubitese megiuse*,⁴ (493a) *Size dedum ki burda olasz.* [Rekao sam vam da budete ovdje.]; 2) skraćeni oblik nastavka za drugo lice imperativa, npr. (485a) *Siz oni ađiman*.

-
- 1 Genitiv je velaran, vidi: "Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, 52-53, 2002/03, Sarajevo, 2004, str. 34-36.
 - 2 Kod ova dva primjera prepravljeno *babaleri* u *babalari*! U nekoliko pak slučajeva Glavadanović prectava noviji osmanski oblik i zamjenjuje ga zapadnorumelijskim: (479b) *aghanun aty ati*.
 - 3 Ti su oblici doista rijetki, ali ih ovdje izdvajam kao specifikum Glavadanovićeve jezika.
 - 4 Iza svakoga primjera na turskome jeziku slijedi moj prijevod, redovito u uglatim zagrada-ma. Glavadanovićevi prijevodi primjera na latinski nisu preuzimani jer gotovo nikada nisu potpuni i jer, usto, nemaju nikakva značaja za ovaj rad. U slučajevima kad se moj prijevod na bosanski i Glavadanovićeve na latinski nisu podudarali, navođena su oba. Nadalje, svi Glavadanovićevi prijevodi na bosanski redovito su navođeni, a prepoznaju se po arhaičnom jeziku i po tome što su potcrtani. U turskim primjerima ponekad sam vršio intervencije u ortografiji, ponajviše u pisanju velikog slova (u originalu nije ujednačeno).

Nexalitegha, (493a) *olman, olmanuz* [ne budite!]; 3) nastavci za prvo lice mn. optativa, npr. (493a) *olalüm, olavüz, olaiz*; 4) nastavak za prvo lice množine prezenta na $-(^{\circ})r$, npr. (492b) *olmaziz*, (499a) *sevmeziz*.

Na svega nekoliko mjesta u gramatici susreću se zamjenički oblici koji su se vjerojatno mogli čuti samo u Bosni: (474a) *benun* (jedamput), (480a) *senum* (četiri puta), (480b) *onlarum* (jednom). Genitivni oblik *senum / seniim* zabilježio je J. Németh u svojoj glasovitoj studiji o turskome idiomu koji su u 17. st. "muslimanski kolonisti iz Bosne" koristili kao sredstvo sporazumijevanja s neslavenskim stanovništvom Ugarske.⁵

U gramatici se na nekoliko mjesta navode oblici *imiş+tür* (očito po analogiji s *olmuş+tur*) i *imiş idi* (po analogiji s *olmuş idi*). Ta su dva oblika pomoćnoga glagola semantički nespojiva, pa je nejasno jesu li se doista koristili, ili je po srijedi nepažnja ili umor sastavljača gramatike. U malobrojnim primjerima oblik *imiştür / imiş idi* semantički je istovjetan s oblikom *olmuştur / olmuş idi*, npr. (492b) *Atum jok imiştür*. [Nisam imao konja.]; *Akćiam var imiş dür [ili] olmiş dür*. [Imao sam novaca.]; *ben imiş idim / olmişidüm*; (499a) *Biz öteje gün k'öjden g'elir ik'en kardaşyn bizi g'örmiş imiş dür /vel g'örmiş idi/*. [Kad smo prekjučer dolazili iz sela, vidio nas je tvoj brat.].

Prezent na $-y / -yur$, jedno od tipičnih obilježja zapadnorumelijskih govora,⁶ u bosanskome idiomu ima oblik $-yor$.⁷ Stoga se paradigma tog glagolskog vremena razlikuje od iste paradigme u standardnome jeziku samo po vokalizmu ličnih nastavaka: (499a) *sevmejorum, sevmejorsyn, sevmejor, sevmejoriz, sevmejorsynyz, sevmejorlar*. Isti prezent, s neznatnim varijacijama vokala ličnih nastavaka, zabilježen je i u drugim franjevačkim gramatikama iz 19. st. Ipak, budući da je vrlo rašireni prezent na $-(^{\circ})r$ u zapadnorumelijskome dijalektu pokrivaio i značenja slabije zastupljenog prezenta na $-y / -yur$, uporaba tih dvaju glagolskih vremena i u "bosanskome" turskom često se preklapa, npr. (542a) *Insan ujurken semirijor, ujumazk'en chasta olur*. [Čovjek se deblja kad spava, a razboli se kad ne spava.]; (513a) *Fojniczada oldujumuzi gvardian bilijor /biglier*.⁸ [Gvardijan zna da smo u Fojnici].

5 J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn in siebzehnten Jahrhundert*. Amsterdam 1970, str. 101-102.

6 Npr. *yazay, gidey, okuysun, soyleysin* (Bugarska), *bakiyur, dönüyur* (Makedonija). O prezentu na $-y / -yur$ opširnije u: J. Németh, *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*. Sofia 1956, str. 54; Isti, *Die Türken von Vidin – Sprache, Folklore, Religion*. Budapest, 1965, str. 84; S. Kakuk, "Le dialecte Turc d'Ohrid en Macédoine". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXVI (2-3), str. 245-246.

7 Jedino O. Blau na dva mjesta bilježi stariji oblik $-jyr$, u svim drugim primjerima oblik $-(I)yor$: *kokajyr my?* "mirišili"; *kokajyr k'ül k'ibi* "Miriši kô ružica." Vidi: *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*. Leipzig 1868, str. 105.

8 Oblik *biglier* izgovarao se približno kao *biljer* jer je fonem /lj/ pod utjecajem talijanskog pravopisa bilježen s *gl* i *gli*. Više o tome u prvom dijelu rada "Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)", *POF*, 52-53, 2002/03, Sarajevo, 2004, str. 24-25.

Još jedna zanimljivost Glavadanovićeve turskog idioma jest sporadična uporaba ličnih zamjenica s imperativnim oblicima za 2. i 3. lice jednine: (493a) *ol sin* "sis fias" [drugo lice: budi! / postani!]; *olsun* "sit" / *olsun o* "sit ille" [treće lice: neka bude!]; negativni oblici: *olma syn* "non sis" [drugo lice: ne budi!], *olmasyn* "non sit" [treće lice: neka ne bude!]. Iz primjera se vidi da Glavadanović uvodi lične zamjenice kako uz turske tako i uz latinske imperativne oblike, što se vjerojatno može pripisati utjecaju talijanskoga jezika.

Osim u "bosanskom" turskom, i necesitativ je dosta rijedak glagolski oblik u zapadnorumeljskim govorima jer je, jednako kao i prezent na *-(I)yor*, ušao posredovanjem književnoga turskog jezika. U Bosni je taj način zacijelo bio produktivan jer se susreće u turskim dijaložima O. Blaua te u ostalim rukopisnim gramatikama, uključujući i Glavadanovićevu: (544a) *sevmeliü im /syn, idim/; sevmemelü, jazmamalü; Allahi sevmeliüz*. [Moramo voljeti Boga.]; *Şu kitablari birer birer temizlemeli dür*. [Te knjige treba očistiti jednu po jednu.]; *Bu g'ün g'elmeü idy*. [Trebao je danas doći.]; *Gelmeü dür*. [Trebao doći.].

Na stranici 490b Glavadanović objašnjava na koji se način mogu sklopiti perifrastični oblici necesitativnoga značenja. Od tri navedene mogućnosti jedna je u najmanju ruku "neobična", i to ona u kojoj se lični, odnosno posvojni sufixi dodaju na inače bezlični predikativ *gerek*, npr. *g'itmek g'erek im /sin, dür, iz, siz.../* [treba da idem, ideš, ide...]; *g'itmek g'ereghy var* [treba da ide].⁹ Ostali načini izražavanja necesitativnog značenja isti su kao i u standardnome jeziku: *gitsem /g'itsen, g'itse, g'itsek, g'itsenuz, g'itseler/ g'erek dür*;¹⁰ *g'elmek gerek dür, g'itmek g'erekidy*.

IV) SINTAKSA

Zamjenice

Na nekoliko mjesta zabilježeni su slučajevi uporabe lične namjesto povratne zamjenice *kendi*, što je zacijelo posljedica utjecaja materinjeg jezika, npr. (510b) *Ani öldürmekten beni zabtetmem*; / (541b) *Onu öldürmekten /öldürmeden/ beni zabt etmem*. [Ne mogu se suzdržati da ga ne ubijem.];¹¹ (510b) *İcmekten beni zabt etmem*. [Ne mogu da ne pijem.].

9 Nije moguće kazati jesu li ti oblici, na koje nisam naišao u drugim (meni dostupnim) rukopisnim gramatikama, bili obilježje bosanskog turskog idioma ili su posljedica Glavadanovićeve zamora i nesabranosti.

10 Na str. 544a i realni kondicional *jazarsam g'erek dür* (?). Zbunjuje i oblik *sevmeliü olurum* (sic!).

11 Treba *kendimi zaptedemem* (forma nemogućnosti), tako i u prijevodu: *non possum abstinere me*.

Kategorija posvojnosti

Glavadanovićeve je gramatika dragocjeno vrelo za izučavanje "bosanskog" turskog i zbog autorovih – doduše usputnih – opservacija o osobitostima govora učenih (doctiores) i neukih (subintelligentes) govornika tog idioma. Tako iz njegove gramatike saznajemo da se kategorija posvojnosti mogla izraziti

- a) samo pomoću genitiva ličnih zamjenica, tj. onako kako najčešće govore "neuki" ljudi, npr. (479a) *benum baba, benim kardaşlar, bizum at /babalar, kojunlar, inekler, atlar/; senun ana /kyz kardaş/; senun at; senun syghyrlar* [tvoja goveda]; *senun atlar; sizun at /kitab/; anun kitab; anun dede /atlar/; onlarun kitab /kitablar/;*
- b) samo pomoću posvojnih sufiksa, koje koriste "učeni" ljudi, npr. *kitabüm, kitablarüm; kitabün, kitablarun; kitabi, kitableri; kitabümüz, kitabunuz, kitableri; kitablarümüz, kitablarunüz, kitablari*;¹²
- c) naporednim korištenjem i genitiva zamjenice i posvojnog sufiksa, kao u primjerima (479b) *benum babam, senun anan, anun dedesi*. Uz njih autor međutim dopisuje da je "takvo gomilanje sufiksa nepotrebno".¹³

Izražavanje posvojnosti samo s genitivom lične zamjenice lako se može objasniti utjecajem bosanskog jezika, u kojem se kategorija posvojnosti izražava zamjenicama *moj, tvoj, njegov* itd. Glavadanović navodi dosta primjera i za jedan i za drugi način, no sudimo li po broju primjera i relativnoj važnosti koju im pridaje u svome tekstu, čini se da protežira govor neobrazovana puka:

(480a) *Benüm at, anun attan ejü dür*. [Moj konj je bolji od njegovog.]; *Anun at, senun attan semizdür*. [Njegov je konj deblji od tvog.]; *Onlarun tarla senun tarladan pahalü / uğiuzdür*. [Njihova je njiva skuplja / jeftinija od tvoje.]; *Benum kitablar senun kitablardan g'üzel dür*. [Moje su knjige ljepše od tvojih.]; *Anun baba, senun babadan jaşlü dür*. [Njegov je otac stariji od tvog.], ili: *Babasi babandan jaşlü dür. Tarlalari tarlandan pahalü dür.; Kim benim anachtari /ili: anachtarumi/ aldy?* [Ko je uzeo moj ključ?]; *Anun ati g'ördüm*.¹⁴ [Vidio sam njegovog konja.]; *Anun anachtar kimde dür?* [Kod koga je njegov ključ?]; *Toje moj kluç. Benum anachtar dür / anachtarum dür; Senum anachtarmi bu dür?* [Je li ovo tvoj ključ?]; (512a) *İsittum k'i sen benüm kardaşy döğ'dun*. [Čuo sam da si istukao moga brata.]; (480a) Izgubiosam

12 "Interim doctiores loco benüm, senin, anun, bizim... addunt affixa m, üm, im; n, in, un; i vel –si subs[tantivum] desinat in vocalem, e.g. babasi pater illius...[...]"

13 "Sed hoc non e[st] necessarium multiplicare".

14 Da nema Glavadanovićeve objašnjenja, odnosno da je rečenicom oprimjerena uporaba npr. perfekta na –*DI*, zasigurno bismo je izdvojili kao primjer izostavljanja akuzativnog nastavka koji obilježava objektnu funkciju imenice *at*. No to zapažanje ne bi bilo točno jer nominativni oblik glasi *anun at*, a akuzativni *anun ati* (pored *anun atini*). O glagolskoj rekciji vidi niže.

kluč od moje sobe. *Beniim odaniin anachtarini ghaib ettum, loco* [= namjesto] *odamun anachtarini...*

Pažnju privlači i izostavljanje posvojnoga sufiksa čak i kad je ispred imenice zamjenica *kendi* "svoj, osobni, vlastiti": (480 b) *Beniim g'endy kabanicza g'oturdum*. [Donio sam svoju kabanicu.]; *Senun g'endi kabaniczai sana verdum*. [Dao sam ti tvoju kabanicu.].

Genitivne veze

Iako kaže da se posvojnost izražava "genitivom [imenice] i posvojnim sufiksom 3. lica" (474a), Glavadanović bez posebnoga objašnjenja daje i primjere za drugu genitivnu vezu, čiji prvi član nema genitivni nastavak, npr. *kadrašynyn borğü* [dug tvog brata]; *Antonun oghly* [Antin sin], no isto tako i: *Merjemana kilisesi* [crkva Blažene djevice Marije]; *şerif Klisanun tembihleri* [savjeti Svete crkve]; *Galata şeheri* [grad Galata]; *padişah saraji* [sultanova palača]; *deniz ğeng'i* [pomorska bitka]; *Rum milleti* [Grci]; *Bosna vilajeti* [Bosanski vilajet].

Opasku da prva genitivna veza može imati i dva genitivna nastavka autor gramatike ilustrira trima primjerima: (474a) *benun kardaşüin joldaşi /kary/* [prijatelj /žena/ moga brata]; *padişahün oghlynün joldaşi* [prijatelj sultanova sina]; *boghaz hyssarlariniin dizdarlari* [dizdari bosporskih utvrda]. Sukladno rečenome o kategoriji posvojnosti, imenica *kardaş* nema posvojnog sufiksa *-sI* (*benun kardaş*), jednako kao ni imenica *kari* (*benun kardaşüin kary*). I sam autor gramatike skreće pozornost na obje mogućnosti izražavanja posvojnosti, ali u primjerima daje prednost "pučkome načinu", u kojem se ta gramatička kategorija izražava samo genitivom zamjenice.

Na još jednome mjestu Glavadanović upućuje na osobitosti govora "neukih" ljudi, za koje veli "da koriste nominativ namjesto genitiva" [tj. ispuštaju genitivni nastavak u I. genitivnoj vezi], npr. (479b) *Padişah askeri* [sultanova vojska], *gvardian odasi* [namjesto] *gvardianun odasi* [gvardijanova soba]; *benum ana kyz kardaşi* [sestra moje majke]; (480a) *Gvardian odasi hanghy düir? /nerede/ düir?* [Gdje se nalazi gvardijanova soba?]; *Mustapha ati hanghydür?* [Koji je Mustafin konj?]; *Kitabchane anachtari kimde düir?* [Kod koga je ključ biblioteke?]; (472b) *Et okasi kaça /satylur/?* [Pošto je kilogram mesa?]; (480b) *Benum kardaş joldaşi ölmiş düir*. [Umro je prijatelj moga brata.].

Ovi, ali i primjeri koji slijede, upućuju na visok stupanj interferencije materinjeg jezika s naučenim turskim idiomom. (Slične strukturne pogreške čine i studenti u ranom stadiju učenja, kad počinju usvajati način na koji se izražava posvojnost u jeziku koji nema glagol "imati"):

(480b) *Benum kardaş iki evi var*. [Moj brat ima dvije kuće.]; (503b) *Sen böjle fena bir fenâ adam sin ki seni chizmekaryn döğ'se bile, o¹⁵ daha hakky*

15 Treba: *Onun bile hakkı var...*

var deridim. [Ti si toliko loš čovjek da bih dao za pravo i tvome slugi kad bi te istukao.]. Naporedno s tim i: (484b) *Kardaşınun üc evi var. İma tvoj brat tri kuchie; Seniın atun var*. [İmaš konja].

Sudeći po nekoliko dolje navedenih primjera, posvojni sufiks mogao je biti izostavljen i u drugoj genitivnoj vezi. Gramatički ispravni oblici s posvojnim sufiksom zacijelo su obilježavali "govor obrazovanih", iako to Glavadanović u ovome slučaju izrijeком ne spominje:

(462a) *ýbadet zemani* [vrijeme molitve / za molitvu]; *abdest zemani* [vrijeme za abdest]; *ezan zemani* [vrijeme ezana]; (509b) *G'ezmeje g'itmeg'in vaky g'eldy*. [Došlo je vrijeme da se pođe u šetnju.]; *Ujumag'a varmag'in (lo-co varmaginün)*¹⁶ *zamâni dür*. [Vrijeme je da se pođe na spavanje.], ali: (541b) *Okumaghun vakt (sic!) geldy*. [Vrijeme je za čitanje.], ili (542a) *okumak zeman dür / Okumaghun zeman dür; gezmeg'e g'itmeghyn zeman g'eldy*. [Vrijeme je za šetnju.], ili s dativom: *G'itmeje zemani dür*.¹⁷

Stupnjevanje pridjeva i poređenje

U ulomku o stupnjevanju pridjeva (465b) Glavadanović najprije spominje komparativne priloge *daha* i *ciok* i sufiks *rek, rak* (*g'üzelrek polipshi, alciakrak ponixi*¹⁸), a nakon toga opisuje načine izražavanja punog poređenja. Prvi način poređenja pomoću ablativa i [fakultativnog] priloga isti je kao i u suvremenome jeziku: *Senden g'üzel im*. [Ljepši sam od tebe.]; *Onlardan cirkın dür*. [Ružniji je od njih.]; *Benım at senun atdan g'üzel dür*. [Moj je konj ljepši od tvoga.]; *Senden ziade bilürüm*. [Znam više od tebe.]; *Ýlm şekerden tatlı dür*. [Znanje je slađe od šećera.]; *Babasinden ejü / fena dür*. [Bolji je / gori je od svoga oca.].

Drugi način izražavanja poređenja jest pomoću veznika *neteki*, koji Glavadanović koristi kao naše prijedloge *od* i *nego*. Takva uporaba subjunktora *niteki(m)*¹⁹ posve je strana turskome jeziku, pa se s pravom može pretpostaviti da je riječ o sintaktičkome kalku: *Ben g'üzel im neteki sen*. [Ja sam ljepši od tebe.]; *Benım saat g'üzel dür; neteki senun saât*. [Moj je sat ljepši od tvog.]; *Ben ziade bilurım neteki sen*. [Više znam od tebe.]; *Şimdi ziade bilürüm neteki evvel bildum*. [Sad više znam nego prije.]; *Kardaşumdan seni ziade sevejor[um] /*

16 "Namjesto *varmaginün*"; time je zacijelo želio naznačiti da gl. imenica na *-mAk* ne može dobiti posvojni sufiks.

17 U zadnjem primjeru nije jasna uporaba posvojnog sufiksa, vjerojatno je posrijedi nepažnja.

18 Arhaičan i već u osmanskome neproduktivan sufiks. U suvremenom jeziku samo u nekoliko pridjeva, npr. *ufarak, küçürek*.

19 Subjunktora *nitekim* i njegov noviji kalk *nasıl ki* služe za povezivanje komparativno-načinskih rečenica, npr. *Ben görmedim, nitekim siz de görmüş değilsiniz*. "Nisam vidio, kao što ni vi niste vidjeli." Vidi: E. Čaušević, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb, 1996, str. 499-500.

seni ziade sevejorum neteki burazer[umi?], nečitko; Volim te više nego svog brata.].

Izražavanje vremena, životne dobi, datuma

Način na koji Glavadanović izražava vrijeme ima vrlo malo sličnosti s načinom izražavanja vremena u turskome jeziku: imenica *saat* najčešće se nalazi iza broja (u turskom ispred), a glavni se broj rabi namjesto rednog. Zamjena glavnoga broja rednim i priloga *kaç* oblikom *kaçıncı* (deriviranom po uzoru na redne brojeve) jedino se može objasniti utjecajem materinjeg jezika.

Ipak, postoje primjeri čije sintaktičke sklopove ni na koji način nije moguće objasniti utjecajem materinjeg jezika (vid. tabelu niže), i koje često nazivamo "barbarizmima". Susrećemo ih i u primjerima (466b) *Saât kaçte dūr?* [Quota hora? = Koliko je sati?]; "media 10" [= pola deset, E. Č.] *dokuz ile iki çeşrek* [dosl.: devet i dvije četvrtine]; *İki saâta degin /varınge/ iki çeşrek eksik dūr.* [Dosl.: Nedostaju dvije četvrti do dva = Pola je dva.]; (474b) *On iki büciük saâtta sonra /ili on ikinçi iki çeşreg'le/ kalktum.* [Ustao sam iza / u 12.30.].

Tabela 1: Izražavanje vremena

"koliko je sati?"	(475a) <i>Dortinçi saât g'eçty.</i> [Dosl.: Prošao je četvrti sat.]; <i>Dort saât.</i> [Četiri su sata.]; <i>Ig'irmi saât g'eçty.</i> [Prošlo je dvadeset sati.]; <i>İkinçi saâta deg'in bir çeşrek eksik dūr.</i> [Petnaest je minuta do dva.];
"u koliko sati?", dosl.: "u koji sat?"	(467a) <i>Kaçınçi sahat kalktum?</i> [U koliko si sati ustao?]; <i>Oninçi saâta.</i> ²⁰ [U 12.00]; (474b) <i>Kaçınçi / hanghy saâta kalktum?</i> [Dosl.: U koji si sat ustao?]; <i>İkinçi, dortinçi, on üçinçi saâtta kalktum.</i> [Ustao sam u dva, četiri, trinaest sati];
"do koliko sati?"	(478a) <i>Hanghy, kaçınçi saâta deg'in? Üç saâta /dort saâta/ deg'in.</i> [Do koliko sati? Do tri / četiri sata.]; <i>Igirmi büciük saâtadak sabrejle.</i> [Strpi se do 20.30.];
"od... do sati"	<i>On sa'atdan on beş sa'ata deg'in (varince) uyumadum.</i> [Nisam spavao od 10.00 do 15.00 sati. – ?, nema prijevoda na latinski];

²⁰ U prvom primjeru nema lokativnog nastavka, dok se u drugom ne radi o dativnom nego lokativnom sufiks. Naime, došlo je do ispadanja kombinatrnoga geminata: *saatta* > *saata*.

”nakon... sati”	(488b) <i>On sa’atdan sonra ujuja g’ider.</i> [Post 10 horam dormire solet. = Obično spava poslije 10.00 sati.];
”koliko ima sati od... do...”	(466b) <i>Nekadar / kaç saat var /dür/ bundan saraja deg’in? On saatlyk jol irak.</i> [Koliko sati ima odavde do Sarajeva? Udaljeno je deset sati puta.]; (475a) <i>Do aksama koliko saata ima? Achsama deg’in kaç saat var / achsamadak, achsama dejin/ achsama varinçe kaç sât var?;</i>
”kojega datuma, kada?”	(474b) <i>Kačingî g’ün jazylmys dür?</i> [Kojega je dana napisano?]; <i>Martün ikingî g’üninde.</i> [2. marta]; (467a) <i>Bu g’ün kaçingîsi dür? / bu g’ün kaçingî? / bug’ün hanghydür?</i> [Koji je danas datum?]; <i>Igirmingî.</i> [(Danas je) dvadeseti.]; ²¹
”koliko ti je godina?”	(467b) <i>Kaç (sic!) hanghy jaşında syn? Jig’irmi jaşında.</i> [Dvadeset.]; <i>alty jaşındaki</i> [šestogodišnji].

Glagolske rekcije

Na str. 481a-b Glavadanović vrši semantičku klasifikaciju glagola prema padežu dopuna koje oni vežu uza se. Taj pogled u semantiku turskoga glagola gotovo da ne bi trebalo ni spominjati budući da su odstupanja u odnosu na standardni turski jezik zanemariva, no opetovani slučajevi ”nepravilne” uporabe apsolutnoga padeža namjesto akuzativa ukazuju na pogrešku koja mora biti systemske naravi. Riječ je, dakle, o izravno prijelaznim glagolima, za koje Glavadanović veli da ”traže akuzativ (*Kardaşymî jendim.*) ili nominativ (*Bu kitab okudum.*)”.²² Dakako, objektna sintagma rečenice kojom je oprimjerena uporaba ”nominativa” morala bi glasiti *bu kitabi* [u standardnome turskom *bu kitabi*] budući da je imenica *kitap* određena pokaznom zamjenicom *bu*.

Uporaba apsolutnoga padeža namjesto akuzativa u Glavadanovićevoj je gramatici dosta česta, pa se zasigurno ne bi mogla olako okarakterizirati kao ”pogrešna”. Pretpostavka da je i ona jedno od obilježja turskoga idioma iz Bosne čini se vjerojatnijom stoga što Glavadanović gdjekada u sličnim ili istim primjerima naporedo koristi i akuzativ i apsolutni padež, npr. (513a) *Okudughun kitabi bana ver.* [Daj mi knjigu koju čitaš.]; *Verdigin kitab okumaja başladuk.* [Počeli smo čitati knjigu koju si nam dao.]

21 Moguće je da rijetke primjere u kojima nema odstupanja u odnosu na standardni turski jezik preuzima iz nekog udžbenika, npr. (471b) *Jaryn saat onda g’el bana oghra.* [Svrati k meni sutra u deset.]; *Bu jyl Rumlar Paskalijajy Martyn otuzunda edeğiekler.* [Ove će godine Grci slaviti Uskrs tridesetoga marta.].

22 ”Activa guodam volunt ante se nominativum et accus[ativum].” Njegov ”nominativ” je, dakako, apsolutni padež, tj. neodređeni akuzativ.

Iako autor gramatike o tome izrijekom ne govori, i ova se pojava može objasniti obrazovnim stupnjem (*u oba slučaja nenativnih!*) govornika turskoga jezika: govoru školovanih ljudi (svakako su to bili pripadnici uleme i državni činovnici) zacijelo se može pripisati prva od zadnje dvije rečenice, dok druga odražava pučki govor kojemu se, kao što sam već gore napomenuo, Glavadanović očito priklanjao.

Zamjena akuzativa apsolutnim padežom svakako je posljedica jezične interferencije, odnosno činjenice da je u bosanskome jeziku akuzativni oblik imenica muškoga roda koje označuju neživo podudaran s nominativnim (Bacio je *kamen.*). Morfološka podudarnost nominativnog i akuzativnog oblika anaforičke zamjenice *to* u bosanskome jeziku razlog je i zamjene akuzativnog oblika turske anaforičke zamjenice *bu* (= *bunu*) apsolutnim padežom *bu*. Uz sve to, uporaba akuzativa ili apsolutnog padeža u turskome jeziku semantički odgovara uporabi određenog ili neodređenog člana u europskim jezicima koji imaju član, dok u gramatičkome ustroju južnoslavenskih jezika ne postoji kategorija kojom se uspostavlja takva semantička dinstinkcija. Primjeri:

(513a) *Sarajda oldukleri*[+ak.] *biglierum*.²³ [Znam da su bili u Sarajevu.], ali: *G'eldujuni bilmedum*. [Nisam znao da si došao.]; (487a) *Benim dolama*[+ak] *kullandunmi?* [Jesi li nosio moju dolamu?]; (511a) *Ben senin bu mektub*[+ak] /*k'iaghyt*[+ak]/ *jazmadan ciok hazz edejorum*.²⁴ "Velde gratulor te scripsisse, v. propter, velde de suo scripsisse hanc epistolam." = [Jako sam ti zahvalan da si napisao [ili] jer si napisao ovo pismo [ili] što si sam od sebe napisao ovo pismo.]; *Sana bu kitab*[+ak] *verijorum, ama ogrenmek uzre*. "Do tibi Librum sed cum pacto, sub conditione ut discas" = [Dajem ti ovu knjigu /pod uvjetom/ da je pročitaj.]; (542a) *Bu söz*[+ak] *söjlejud cioky*. [Rekavši to, izišao je.]; (469a) *Kanghy kitab*[+ak.] *istersin?* [Koju knjigu hoćeš?]; (489a) *Kadir im bu*[+ak] *etmeghe*. [Mogu to napraviti.]; (510a) *Bu*[+ak.] *etmeje kadir deilim*. [Ne mogu to uraditi.]; (542a) *Bu*[+ak] *etmeje kadyr olmajud kojverdy*. [Odustao je ne mogavši to uraditi.].

Apsolutni padež imenice u objektnoj funkciji sporadično se susreće čak i kad je uz nju zamjenica *kendi* "svoj, vlastiti": (480 b) *Benüm g'endy kabanicza*[+ak] *g'oturdam*. [Donio sam svoju kabanicu.], ali: *Senun g'endy kabaniczai sana verdum*. [Dao sam ti tvoju kabanicu.]; (468b) *G'endü kitabini satty*. [Prodao je svoju knjigu.].

Rijetka odstupanja u rekciji drugih glagola očigledna su posljedica utjecaja materinjeg jezika nenativnih govornika turskoga idioma, npr.

(475b) *Saâati* (sic!) *bak* (...) [Pogledaj na sat...]; (542a) *Jetişup onu* (sic!) *vurdum*. *Stighavshigha udriosamgha*.²⁵ (485a) *Siz oni* (sic!) *ağiman*. *Nexalitegha*.

23 Dometnuta oznaka ispuštenog padežnog nastavka u uglatoj zagradi pripada autoru ovoga rada.

24 Isto: (511b) *Ben senün şü k'aghyt jazmandan pek ciok az ederim* [= *hazzederim*].

25 Glagol *vurmak* s akuzativnom dopunom znači "ubiti", a s dativnom "udariti".

Ipak, u najvećem broju Glavadanovićevis primjera nema ni odstupanja ni kolebanja glede rekcije predikatnih glagola, npr. (485a) *Kapujū kim vurujor?* [Ko kuca /na vrata/?]; (511b) *Ben kardaşynyn Istambola g'elmesini isterim.* [Želim da tvoj brat dođe u Istanbul.]; *Senin Istambola gelmeni istejourum / isteridim.* [Želim / želio bih da dođeš u Istanbul.]; (480b) *Moskov Padişâh askerini perişân etty.* [Rusi su razbili sultanovu vojsku.]. S obzirom na to da sličnu pojavu imamo i u bosanskome supstandardu (*Gdje ideš?* namjesto *Kamo ideš?*), zanimljivo je da u gramatici nije registriran ni jedan slučaj uporabe lokativa namjesto dativa.

Logički subjekt pasivne rečenice

Glavadanović navodi da se vršitelj radnje u pasivnoj rečenici izražava pomoću:

- imenice *taraf* "strana" u ablativu: *tarafymdan, tarafyndan, tarafymiüzdand, tarafynüzdand, tarafyndan*; (483a) *Bu elci bize Francia padişâhy tarafyndan g'önderildy.* [Ovaj je izaslanik poslan od francuskoga kralja.];
- imenice *el* (sic!) "ruka" u instrumentalu: *elim ile, elin ile, eli ile, elimiz ile, eliniz ile, eli ile*; *Ğennetin kapusū kimin eli ile acıldy?* [Od koga su otvorena vrata raja?, dosl.: Čijom su rukom...].

Primjer koji se izravno ne odnosi na ustroj pasivne rečenice (jer je zabilježen na drugome mjestu u gramatici) možda daje naslutiti da je u spontanijem govoru preslikavan i neturski sintaktički obrazac: (466a) *Iki jaramaz adamdan katel olunmyştür /öldirülmüsydür/.* [Ubijen je od dva loša čovjeka.].²⁶

Tabela 2: Pregled karakterističnih obilježja

OBILJEŽJE	PRIMJER	NAPOMENA
izražavanje posvojnosti genitivom zamjenice	<i>benum kardaşlar;</i> akuzativ: <i>benum kardaşlari</i>	"neuki ljudi"
izražava posv. pomoću PS	<i>kitablarım, babam</i>	"učeni" ljudi
izražavanje posvojnosti genitivom zamjenice i PS	<i>anun dedesi</i>	"nepotrebno udvajati"
I. genitivna veze bez PS	<i>Mustapha ati, gvardian odasi</i>	"neuki ljudi"
I. genitivna veza s PS	<i>gvardianun odasi</i>	"učeni ljudi"
izražavanje poređenja pomoću <i>neteki</i>	<i>Ben g'üzel im neteki sen.</i>	bez komentara
izražavanje vremena rednim brojem, odnosno pomoću <i>kaćinği</i> i <i>hanghy</i>	<i>kaćinği (hanghy) sa'ata deg'in, on üćinği saâtta</i>	bez komentara

²⁶ I primjer pod (b) zacijelo je odnekud preslikan sintaktički obrazac.

apsolutni padež namjesto akuzativa	<i>Sana bu kitab verdim.</i>	”neuki ljudi”
akuzativni objekt	<i>Sana bu kitabı verdim.</i>	”učeni ljudi”
izražavanje vršitelja radnje pasivne rečenice pomoću <i>el</i> ili ablativom	<i>kimin eli ile acıldy?; iki adamdan öldürülmysdür</i>	bez komentara

PS = posvojni sufixs.

V) SINTAKSA REČENICE

Neki glagolski načini, posebice optativ i kondicional u zapadnorumelijskim govorima, vrlo su zastupljeni u različitim tipovima hipotaksnih modela, koje s tim glagolskim oblicima i na taj način nije moguće sklopiti u turskome jeziku. Do tako velikog pomjeranja funkcionalnog i značenjskog polja tih glagolskih formi moglo je doći samo pod jakim utjecajem sintakse južnoslavenskih (bugarski, makedonski, srpski, bosanski, hrvatski), ali i ostalih balkanskih jezika (rumunjski, albanski, grčki). Primjerice, po sintaktičkome obrascu *veznik da + prezent*, koji je vulgarnom analogijom semantički izjednačen s turskim optativom, asindetki se sklapaju namjerne i izrične rečenice, npr. *Çapam k'önk'ek' dür; k'ideim biledeim, sonra k'elerüm.* ”Motika mi tupa; idjem naoštriti [dosl.: da idem da naoštrim, E. Č.], poslie doću.” Po istom je modelu iskorišten i kondicional za izražavanje većega broja naših zavisnih rečenica, među njima izričnih i vremenskih: *Düşündüm gitsem.* ”Pomislih da idjem”;²⁷ (501b) *G'elmişse bilmem.* [Ne znam je li došao.].

Zbog međusobne bliskosti južnoslavenskih jezika katkada je teško odrediti što je autentično obilježje nekoga zapadnorumelijskog govora. Nemoguće je tako ustvrditi da su neobična uporaba kondicionala i ustroj gore spomenute rečenice (*Düşündüm gitsem.*) posljedica utjecaja sintakse bosanskoga jezika budući da blizak ili identičan način izražavanja susrećemo i u govorima makedonskih, odnosno bugarskih Turaka.²⁸ Stoga bi se neko obilježje moglo smatrati kolikotoliko autentičnim samo onda kad je uporaba sintaktičkoga kalka ograničena na određeno područje, kao u primjeru *Ne sorejorsun?* ”Što pitaš?”, u kojem je turska upitna zamjenica *ne* po neturskome obrascu zamijenila upitni prilog *zašto*.²⁹

Neturski sintaktički modeli u turskome idiomu iz Bosne i Hercegovine mogli su opstati ponajprije stoga što su bili preslika modela iz materinjeg jezika etnički neturskih podanika. Primjerice, dok se turskim govorima u Bugarskoj

²⁷ Primjeri iz O. Blau, cit. djelo, str. 100-101.

²⁸ J. Németh, *Die Türken von Vidin*, str. 96-97; Od novijih radova o jezičnim kontaktima na Balkanu vidi izvrsnu knjigu V. A. Friedmana *Turkish in Macedonia and Beyond. Studies in Contact, Typology and other Phenomena in the Balkans and the Caucasus* (Herausgegeben von L. Johanson), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2003.

²⁹ O. Blau, cit. djelo, str. 95.

sporazumijeva turska manjina, pa je stoga i izražavanje posvojnosti samo s genitivom zamjenice znatno rjeđe, dotle je kod slavenskoga življa u Bosni taj način izražavanja posvojnosti apsolutno prevladao jer je bio preslika sintaktičkoga obrasca iz materinjeg jezika: *moj otac: benum baba+Ø*. Spoznaju da je tome tako dugujemo i Glavadanoviću, koji nam ponekad priskače u pomoć svojim napomenama o kompetenciji govornika turskoga idioma, koje dijele na "učene" i "neuke". No prava je šteta što on to ne čini uvijek, nego sporadično (kao što sporadično uspoređuje i turski s drugim jezicima),³⁰ zacijelo stoga što takve sintaktičke kalkove ni sam nije uvijek prepoznao budući da je turski zacijelo najprije naučio "kod kuće".

Ne zalazeći u pitanje njihove autentičnosti,³¹ najtipičnija sintaktička obilježja turskoga idioma rabljenog u Bosni i Hercegovini razvrstao sam na temelju materijala koji nam je Glavadanović ponudio u svojoj gramatici.

Tabela 3: Sintaktička obilježja na rečeničnoj razini

OPIS SVOJSTVA	PRIMJERI
Odstupanja u poretku rečeničnih konstituenata: turski rečenični model S+O+P zamijenjen je južnoslavenskim modelom S+P+O.	(489a) <i>Kadir im bu etmeghe</i> . [Mogu to napraviti.]; (466b) <i>Nekadar /kać/ saât var /dür/ bundan Saraja deg'in?</i> [Koliko se sati putuje odavde do Sarajeva?]; (467a) <i>Iki kalem aldum ikişer paraja</i> . [Kupio sam dvije olovke za po dvije pare.]; (467a) <u>Kupiosam pet arşina çohe svaki po 5 czanczika: Beş endaze çioha aldum, her arşin beşer czanczika</u> .; (473a) <i>Nekadar verdun bu at içiun?</i> [Koliko si dao za tog konja?]; (476b) <i>Ver bana bir kać kalem</i> . [Daj mi nekoliko olovaka.] ³²

30 Primjer: (510a) "Jazmagha başladum. [...] Turca ponunt hunc dat.: Das ist leicht zu machen, bu etmeg'e kolajdür. G'itmeg'e g'eć dür. Es ist spät zu gehen. Bir daha mektebten kaćmaghy sana ög'redirim. Te insegnero fuggire un altra volta dal se[u]ola." i sl. Gramatika je zapravo napisana kao latinsko-tursko kontrastiranje, što je razumljivo s obzirom na značenje latinskoga jezika u životu franjevaca te na činjenicu da se materinji jezik nije ni studirao.

31 Primjeri u tabeli iz Glavadanovićeve su gramatike. O drugim osobitostima toga idioma pisao sam u sljedećim radovima: "Bosanski' turski i njegova autentična obilježja". *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)* 41, 1991, str. 385-394; "Das Türkische des Josip Dragomanović". *Materialia Turcica (MT)*, Band 17, Göttingen 1996, str. 119-141; "Massime spirituali' und 'Sopra la dottrina cristiana': katholische Texte in türkischer Sprache aus Bosnien-Herzegowina (19. Jh.)", *MT*, Band 21, 2000, str. 111-145, odnosno: "Tri katolička teksta na turskom jeziku u Bosni i Hercegovini". *Trava od srca. Hrvatske Indije II*, Zagreb, 2000, str. 145-190.

32 Riječ je, dakako, o kontekstualno neuključenim rečenicama. U kontekstualno uključenim, i u standardnome jeziku može doći do pomjeranja reda riječi, ali i tada po određenim gramatičkim pravilima. U ovome radu neću skretati pozornost na rečenice koje *nikada*, bile kontekstualno uključene ili ne, ne mogu imati postpredikatne članove, kao što je to slučaj s rečenicom *Ver bana bir kać kalem*.

Odstupanja u poziciji atributa, koji u bosanskom dolazi iza upravnoga člana sintagme ako je indeklinabilan, a u turskom uvijek ispred upravnoga člana.	(543b) <i>Bu šeherde g'örmedug'um šej hiç bir kalmamys.</i> [U ovome gradu nema ničega što nisam vidio.]; (513a, 542a) <i>Bak bir g'emide nize g'ideğek varmi?</i> [Vidi ima li i kakav brod koji treba isploviti?]; (513a) <i>Bir adam saraja g'ideğek varmi?</i> [Hoće li neko ići na dvor?]; (512b) <i>Istambolda okur jazar turçe adam çiook.</i> [U Istanbulu je mnogo pismenih ljudi.]
Odstupanja u poretku priloga i partikula (<i>az, bile, ejü</i> i dr.).	(467b) <i>Az sana šerab vermişim, ama ana daha az.</i> [Dao sam ti malo vina, ali njemu još manje.]; (542a) <i>Sev seni seveni, bile sev seni sevmejeni.</i> [Voli onoga koji te voli, čak i onoga koji te ne voli.]; (511a) <i>Senün kardaş eji mektub /k'iaghyt/ jazmak bilir.</i> Tvoj brat zna dobro kgnighu pisat.
Odstupanja u poretku finitnih i infinitivnih glagolskih formi.	(470b) <i>Bir jil g'eçty ben turkçe ög'renelü v. ögrenelden beri.</i> [Ima godina otkako sam naučio turski.]
Odstupanja u poretku subjekta i predikata, odnosno predikatnih dopuna imenske rečenice.	(466a) <i>Nekadar /kaç/ saât var /dür/ bundan Saraja deg'in?</i> [Koliko se sati putuje odavde do Sarajeva?]; (472b) <i>Onlarum bu at dür.</i> [Doslovno: Njihov ovaj konj je, tj. Njihov je ovaj konj.]; <i>Onlarum kitablar dür.</i> [Njihove su knjige.]; (480a) <i>Senummi anachtar dür? Senummi bu babadür? Senum mi bu at dür?</i> [Je li ovo tvoj ključ /otac, konj?].
Kalkiranje nezavisno složene rastavne rečenice s veznikom "ili" pomoću veznika <i>yoksa</i> , odnosno udvojenoga kondicionalnog oblika istoga glagola.	(499b) <i>Bileim sen bu evde chizmekarsin joghsa agha. Rad bi bio znat, olsi slugha, ol ghospodar od ove kuchie;</i> (545b) <i>G'elurse g'elmezse bilmem.</i> [Ne znam hoće li doći (ili neće).]; <i>G'elmiş ise g'elmemiş ise bilmem.</i> [Ne znam je li došao (ili nije).] ³³
Kalkiranje zavisne izrične rečenice s veznikom "da" pomoću kondicionala:	(501b) <i>G'elmişse bilmem.</i> [Ne znam je li došao.]; <i>G'elurse / geleğek olursa bilmem.</i> [Ne znam hoće li doći.]; <i>Böjle olursa bilmem.</i> [Ne znam hoće li tako biti.]; <i>Böjle olmiş ise /olmiş olsa/ bilmem.</i> [Ne znam je li tako bilo.]

33 U cijeloj gramatici ima samo jedan "korektan" primjer: (462a) *Ermi dişimi dür. Olli muscko, olli xensko.*

Kalkiranje zavisno upitne rečenice s veznikom "što" pomoću upitne zamjenice <i>ne</i> i optativa, odnosno kondicionala.	(499b) <i>Ne japaim bilmem. Stobi çinio neznam.</i> (501b) <i>Var bak seniin baba ne japarsa (...).</i> [Idi i pogledaj što ti radi otac...].
Kalkiranje odnosne rečenice s odnosnom zamjenicom "što" pomoću upitne zamjenice <i>ne</i> i optativa.	(499b) <i>Sana ne vereim hiç bir şeyüm yok.</i> [Nemam ti što dati / Nemam ništa što bih ti mogao dati.] ³⁴
Kalkiranje zavisne izrične rečenice s veznikom "da" pomoću partikule <i>de/da</i> .	(513a) <i>Onu g'ördujum vakty bilmedum da o böjle fena adam diir.</i> [Kad sam ga susreo, nisam znao da je tako loš čovjek.].
Kalkiranje zavisne vremenske rečenice s veznikom "otkako" pomoću upitne zamjenice <i>neasyıl</i> i finitnoga predikata. ³⁵	(476a) <i>Neasyıl Sutiskadan çiktuk uç saât var.</i> [Ima tri sata otkako smo krenili iz (Kraljeve) Sutjeske.].
Kalkiranje zavisne rečenice s veznikom "(u vrijeme) kad", tur. <i>o vakt haçian...</i>	(510b) <i>O vakt haçian o g'eldy okumada idim.</i> [(U vrijeme) kad je on došao, ja sam čitao.] ³⁶
Kalkiranje zavisne vremenske rečenice s veznikom "kad god, koliko god" pomoću izraza <i>kaç k'erre, kaç defa</i> i kondicionala.	(545b) <i>Kaç kerre ojleden sonra ujujorsem /ujumiş isem/ başum aghyryjor.</i> [Kad god spavam poslije podne, boli me glava.]
Kalkiranje zavisne vremenske rečenice s "kad" pomoću sintagmi <i>kaçinği /hanghy/ saâtda</i> i finitnoga predikata.	(475a) <i>Kaçinği /hanghy/ saâtda g'elürüm seni ojandürürüm.</i> [Dosl.: U koji sat dođem, probudit ću te.]

34 U napomeni broj 2 (499b) autor daje i ove primjere: *ne seveim, g'öreim, bakaim, sөjleim* respondet (= odgovara) *shtobi govorio, shtobi poslo, shtobi umio...* U standardnome jeziku to bi se izrazilo proparticipom: *Sana vereceğim hiç bir şeyim yok.*

35 Glavadanović taj način izražavanja naše vremenske rečenice s veznikom *otkako* proglašava "vulgarnim".

36 O zavisnoj vremenskoj rečenici s *haçian* (kaçan) vidi niže.

VI) IZRAŽAVANJE OSTALIH SLOŽENIH REČENICA³⁷**Zavisna vremenska rečenica s veznikom "čim" (ubī)**

Rečenice s veznikom "odma kako" (Glavadanović) izražavaju se:

- 1) formom *-dlğI gibi*, odnosno starijim oblikom *-dlğI birle*.³⁸ Postpoziciju *birle* autor gramatike navodi u iskvaenom obliku *birile*, npr. (543a) *g'eldugum g'ibi /birile/* [čim sam došao]; *g'eldughumuz /okudukleri/ birile* [čim smo došli /pročitali/] itd.;
- 2) starim poredbenim sufiksom *-lAyIn*,³⁹ koji s glagolskom imenicom na *-dik* ima isto značenje i funkciju kao postpozicija *gibi* u gornjim primjerima, npr. *ben g'elduklein* [čim sam došao], *ben g'örduklein* [čim sam vidio]; *Sen şu adam tutuklain habsa g'ötür*. [Čim uhvatiš tog čovjeka, odvedi ga u zatvor.]

Zanimljivo je da Glavadanović gerund *-IncA* redovito koristi u drugom značenju, v. zavisne vremenske rečenice s veznikom "dok".

Zavisna vremenska rečenica s veznikom "otkad, otkako" (a quo)

Sudeći po Glavadanovićevim primjerima, ovaj se tip naše zavisne vremenske rečenice izražavao na sljedeće načine:

- 1) gerundom *-(y)All*, za koji veli da je "najčešće u uporabi", i koji u svojoj gramatici navodi u obliku *-aldan / -elden beri (berü)*: (475b) *Biz kalkalü uç saât g'eçty /olur; vardür/*. [Prošla su /ima/ tri sata otkad smo krenuli.]; *Sutiskadan kalkaldan beri uç, dört saât g'eçty*. [Prošla su tri-četiri sata otkako smo krenuli iz (Kraljeve) Sutjeske.]; (543a) *Ben bu vilajete gelelü uç aj var*. [Tri su mjeseca otkako sam došao u ovaj kraj/vilajet?]; *Ben turkçe ög'renelü çiook zeman var*. [Dosta je vremena otkako sam naučio turski.]; *Siz buraja gelmejelü bir aj var*. [Ima mjesec otkako niste navratili ovamo.]; *Sen Sutiskaja g'ideliü ben ögrenmedum*. [Nisam učio otkad si otišao u Sutjesku.]; *Benum babam ölelü ben dajma karlü im*. [Stalno sam tužan otkako mi je otac umro.]; *Onlar buraja g'elelü ben rahat bulmadum*. [Nemam mira otkako su oni stigli ovamo.];

³⁷ Budući da Glavadanović tursku gramatiku objašnjava iz aspekta latinskoga jezika i njegovih gramatičkih kategorija, držao sam razložnim tu usporedbu preokrenuti u bosansko-tursku. Takav postupak opravdavam i činjenicom da on u svoje "kontrastiranje" često uvodi i bosanski jezik. Stoga u ovome pregledu polazim od naših složenih rečenica.

³⁸ *Birle* i *bile* stariji su oblici instrumentala.

³⁹ U vrijeme kad je Glavadanović pisao gramatiku, taj sufiks u turskome jeziku odavno nije bio produktivan, ali se, kao i neki gerundi (vidi niže), zadržao u zapadnorumelijskim dijalektima, koji su stariji od istočnorumelijskih i istambulskoga idioma. O sufiksu *-lAyIn* više u *Tarama Sözlüğü* VII (Ekler), Ankara 1996², str. 83, 182.

- 2) glagolskom imenicom –*dlğIndAn* bez postpozicije *beri* ”od”: (475b) *Bak kalktughümüzden /g’ittughümüzden/ kaç saat var? Od kasma pošli...*;
- 3) glagolskom imenicom –*dlktAn* s postpozicijom *beri*: (475b) *Biz g’ittukten berü kaç saat g’itty /g’eçty/?* [Koliko je sati prošlo otkako smo krenuli?]; (476a) *Sen buraja g’eldukten berü jüzüm g’ülmedy.* [Nisam se nasmijao otkako si došao ovamo.];⁴⁰
- 4) dativom iste gl. imenice (tu mogućnost spominje i sam autor): (475b) *Kalktughumuze uç aj oldy.* [Tri su mjeseca kako smo krenuli.]; *G’ittuginize kaç aj var?* [Koliko je prošlo mjeseci kako ste otišli?]; *G’ittughumuze uç aj geçty [ili] uç aj g’eçty ki g’elduk.* [Ima tri mjeseca...];⁴¹
- 5) ablativom participa na –(y)*An* i postpozicijom *beri*: (476a) *Vurulan-dan beri /vurulalü/ ejü düir.* ”A quo e[st] verberatus[,] bonus est.” = [Bolji je otkad je išiban.];⁴²
- 6) veznikom *ki*, npr. (470b) *Bir aj g’eçty ki benum eve g’elmedum.* [Dva su mjeseca kako nisam išao kući.];
- 7) upitnom zamjenicom *neasyıl (nasıl)* i indikativom predikatnoga glagola, npr.: *Neasyıl Sutiskadan cıktuk uç saat var,* vidi tabelu 3.

Zavisna vremenska rečenica s veznikom ”kad” (*ubī; quando*)

Ova vrsta naših zavisnih rečenica izražava se:

- 1) priložima *haćian, kaćian, ne vakt, ne zaman* i predikatnim glagolom u realnome kondicionalu.⁴³ (501b) *Haćian İstambola g’idersen chyzmekarymyda beraber g’etiür.* [Kad pođeš u Istanbul, povedi sa sobom i moga slugu.]; (502a) *Ne zaman /ne vakt, haćian/ kardaşyn buradan g’eçeğeg’ olursa de ki bana g’elsin. Kad tvoj brat ovda progie reczi mu nekse navrati;* (545b) *Haćian Fr. Marian Sutiskadan g’elirse ciok chaber vereğek.* [Kad fra Marijan dođe iz Sutjeske, donijet će nam mnogo vijesti.];
- 2) samo realnim kondicionalom (sic!).⁴⁴ Taj način izražavanja Glavanović pretpostavlja rečenicama s veznikom *haćian*, koje se – po njegovu mišljenju – čuju u govoru ”neukih” ljudi. Primjeri: *Baban*

40 Do zamjene glagola *gitmek* glagolom *gelmek* vjerojatno je došlo nepažnjom. Gl. imenica na –*dlk* u ablativu (–*dıktan, –dıktan beri*) ne koristi se u tom značenju u turskome jeziku. Semantički ekvivalent spomenute zavisne rečenice izražava se pomoću –*dik+PS+den beri (bu yana)*, npr. *geldiğimizden beri (bu yana)* ”otkako smo došli”.

41 Ni taj oblik ne postoji u turskome jeziku. Vjerojatno se radi o nekom kalku.

42 Ovaj oblik, morfološki sličan obliku *gelene kadar*, nije zabilježen u gramatikama turskog jezika.

43 U turskom se s upitnim prilogom *kaçan (haçan)* u značenju *ne zaman, (her) ne zamanki, vaktâki, ne vakit* koristio optativ i irealni kondicional, isto tako i u zapadnorumelijskim dijalektima. Opširnije u *Tarama Sözlüğü IV (K-N)*, Ankara, 1996², str. 2150-2156.

44 J. Németh na jednome mjestu spominje da kondicional u govoru Vidina ima ”čudne” (merk-würdig) funkcije: njime se izražava i neka vrsta kondicionalne, odnosno vremenske rečenice

*Klisaja*⁴⁵ *g'iderse ciok para fukaraja daghydyr.* "Quando meus pader pergít ad Eulesiam..."; *Ben bu vilajete g'eldi isem on jaşynda idim.* "Quando sum venuto..."; (504b) *Pederin bu vilajete g'eldi ise, bir chyzmek'ar beraber g'etürdi idi ne oldü?* "Quando tuus pater venit hinc, tulit secum unum servum, et quid inde factum?" = [Kad je tvoj otac došao u ovaj vilajet (lat.: ovamo), doveo je sa sobom jednog roba, i što potom bilo je s njim?]; (505a) *Kardaşyn bu vilajete g'elmiş ise evli deil idi. Kadje tvoj brat dosho u ovvi vilajet nije bio oxegni-en.*; *Baban evlenmiş ise jig'irmi jaşında idy /imiş/.* [Kad se tvoj otac oženio, imao je dvadeset godina.];

- 3) glagolskom imenicom –*dlk* s posvojnim sufiksom i korelatom *vakt*, odnosno *vakty/vakti*.⁴⁶ Sudimo li po broju primjera, ovaj je način izražavanja naše zavisne rečenice s veznikom "kad" najrjeđi: (544a) *Travnika g'ittughumuz vakt size chaber verduk.* [Javili smo vam kad smo pošli u Travnik.]; *Saraja g'ideğeghim vakt sana chaber vereğeim.* [Javit ću ti kad budem išao u Sarajevo.]; (513a) *Fojniczada oldukleri vakty âsker kalkty.* [Vojska je krenula kad su oni bili u Fojnici.]; *Onu g'ördujum vakty bilmedum da o böjle fena adam düir.* [Kad sam ga susreo, nisam znao da je tako loš čovjek.]; (513b) *Ög'reneğeim vakty söljejeğeim.* [Reći ću kad saznam.];
- 4) glagolskom imenicom na –*dlk* u lokativu, vrlo rijetko: (506a) *Gvardian Sarajdan g'eldukte bize chaber g'ötüreğiek.* [Kad gvardijan dođe iz Sarajeva, donijet će nam vijest].⁴⁷

Ostali načini: vidi tabelu 3.

Zavisna vremenska rečenica s veznikom "kad god", "svaki put kad" (quandocumque, quotiescumque)

Izražava se na uobičajeni način – priložima *her ne zeman, ne vakt, her haćian, her ne kadar* i kondicionalom: (502a) *Her ne zeman pederimi g'örürsen, benden selam ejle.* [Kad god vidiš moga oca, pozdravi ga od mene.]; *Sen her ne kadar buraja g'elijorsen kavgha edejorsin.* [Kad god dođeš ovamo, svadaš se.]; *Seni ne vakt /her haćian/ g'örujorsam hatryma g'elijor.* [Padne mi na pamet kad god te vidim.].

Ostali načini: vidi tabelu 3.

s vezniciama "budući da" (njem. *da*) i "kad" (njem. *als*), npr. *ninesi girse içeri...* "kad je njezina majka ušla"... Vidi: *Die Türken von Vidin*, str. 96.

45 Tj. *kilise* "crkva".

46 *Dakako, nije riječ o II. genitivnoj vezi, nego o elidiranom obliku starog instrumentala na –in: vaktyñ / vaktin > vakty / vakti.* Na dosta mjesta i *vakt*: (543b) *oldughum vakt, okudughum vakt* itd.

47 "...v. [ili] s üp: *Gvardian sarajdan g'elüp ciok chaber bize g'etüreğek.*" Iako Glavadanović infinitivnoj formi na –*dlkA* pripisuje značenje veznika "nakon što" (posquam) i gerunda –*IcAk*, jasno je da ni ona ni gerund na –(y)*Up* nemaju to značenje.

Zavisna vremenska rečenica s veznikom "prije nego, prije no" (antequam)

Izražava se gerundom na *-mAdAn*: (542b) *Ben Sarajdan g'elmeden evvel işittimki... Prie neghsam dosho...*; *Siz beni g'örmeden evvel, ben sizi g'ördüm.* [Vidio sam vas prije nego vi mene.]; *Sen Saraja g'itmeden evvel bana chaber ver.* [Javi mi prije nego što odeš u Sarajevo.]; *O toprag'a, jere duşmeden evvel onu kaptı.* [Uhvatio ga ja prije nego je pao.]; *Çian çialmadan evvel beni kaldür.* [Probudi me prije nego zazvoni zvono.]; *O tobe olmadan evvel jaramaz adam idı.* [Bio je loš čovjek prije no što se pokajao.].

Zavisna vremenska rečenica s veznicima "nakon što", "pošto" (postquam)

Naša vremenska rečenica s veznikom "posli negho, posli negh, kada" (Glavadanović) izražava se:

- 1) kvazigerundom *-dlktAn sonra*: (506a) *Biz Salakovicheje g'eldukten sonra şenlü olurüz.* [Veselit ćemo se nakon što stignemo u Selakoviće.⁴⁸]; *Gvardian Sarajdan g'eldukten sonra çiook chaber olur.* [Bit će mnogo vijesti nakon što gvardijan stigne iz Sarajeva.]; *Çiook zeman g'eldukten sonra bana dedi ki pederim ölmiş dür.* [Nakon što je prošlo mnogo vremena, rekao mi je da mi je otac umro.]; (542b) *Çian çialduktan sonra bizi kaldürünüz /kaldürasynyz/.* [Probudite nas nakon što se oglasi zvono.]; *Bu söz söljedukten sonra g'itti. Posli rekavshi ovu riç otide.*; *Kardaşyn bize bukadar kemlyk ettukten sonra g'itty. ...posli neg ucini, uçinivshinam toliko zlo*; *Ben dün liturjaja işidikten sonra Ghalataja g'itdim.* [Otišao sam na Galatu poslije mise.⁴⁹]; *Kuşluk jedukten sonra g'ittuk. Ruçavshi otishlismo*;⁵⁰
- 2) starim gerundom na *-IcAk*, koji "koriste samo neuki ljudi": (506a) *seviğek, geliğek, olyğak* "postquam amavero, venero".

Zavisna vremenska rečenica s veznikom "dok", "dok(le) god" (dum)

Izražava se:

- 1) gerundom *iken*, koji Glavadanović značenjski poistovječuje s veznicima *o vakt* i *haçian* "kad": (543b) *ben Fojniczada dururken işittumki... /ili/ ben Fojniczada oldughum vakt...* [dok sam bio u Fojnici...];

48 Glavadanović u svojoj gramatici često spominje Fojnicu i okolna sela, pa tako i naselje Selakovići, čije ime piše na dva načina: *Salakoviche / Salakovichia*. God. 1864. to je naselje imalo 63 duše. Prema *Defteru zemaljah manastira fojničkog* iz juna 1869. franjevački Samostan Sv. Duha imao je u Selakovićima njive. Vidi: I. Tepić, "Fojnica u XIX vijeku". *Fojnica kroz vijekove*. Fojnica-Sarajevo, 1987, str. 93-121, posebno 94 i 99.

49 Dosl.: "nakon što sam odslušao misu", u turskome primjeru dativ!

50 Glavadanović neke primjere prevodi i prilogom vremena prošlog na *-vşi*, što je također jedna od mogućnosti ukoliko je rečenica jednosubjektivna.

- 2) gerundom *-InCA* (!):⁵¹ (543a) *Ben okujinĝe oda geldy*. [Došao je i on dok sam čitao.]; *Biz achśamlyk jejinĝe onlar musulmanlar geldy*. [Dok smo objedovali, stigli su muslimani.]; *Ben Fojniczada olynĝe /oturingĝe/ hić bir šej išitmedim*. [Ništa nisam čuo dok sam bio /živio/ u Fojnici.]; (506a) *Ben sojleinĝe sen dinle*. [Slušaj dok govorim.]; *Biz sōjleinĝe siz suz olunuz*. [Šutite dokle god ja govorim!]; (506b) *Benim evde iki kanaria kuśümüz var biri ötünĝe ol biri ötmez idy*. "Habeo in mea domo duas canarias, quosque una canebat altera non canebat." = [U svojoj kući imam dva kanarinca, dok god jedan pjeva, drugi šuti.].

Zavisna vremenska rečenica s veznikom "dok ne" (quousquam)

Zavisna vremenska rečenica s veznikom "tia dok" (Glavadanović) izražava se:

- 1) gerundom na *-InCA*, koji je isto značenje u standardnome jeziku sačuvao samo u poslovicama: (506b) *Ben g'elingĝe sen burda bekle*. [Pričekaj dok ne dođem.]; *Ben g'elingĝe sen sabr ejle*. [Strpi se dok ne dođem.]; (543a) *Ben vaiz olinĝe bir kimse bana mukajjed deil idy*. [Niko nije mario za mene dok nisam postao propovjednik.]; *Jeri suja varinĝe kazsunlar*. [Neka kopaju dok ne dođu do vode.]; *Ben ölynĝe senun dost olurum*. [Bit ću tvoj prijatelj do smrti, dosl.: dok ne umrem.]; (506b)
- 2) negativnim oblikom gerunda na *-InCA* (*-mAyInCA*), koji je u suvremenome jeziku u tom značenju zamijenjen gerundom *-InCAyA* *kadar*: (542b) *Jemeinĝe g'itmem*. [Ne idem dok ne jedem.]; (506b) *Ben g'itmeinĝe olmaz*. [Nije moguće dok ja ne odem.]; *Fenâ sōjlemeinĝe ejü sōjlemek ög'renilmez*. [Ne može se naučiti dobro govoriti dok se ne govori loše.];
- 3) gerundom *-InCAz*, koji je vjerojatno nastao kontrakcijom staroga gerunda *-IcAĝIz / -IcAĝAz > -IcAz*,⁵² i koji Glavadanović pripisuje "vulgarnom" načinu izražavanja, npr. (506b) *G'elingĝez /g'elingĝe/ sabr ejle*. [Strpi se dok ne dođemo.].

Zavisne uzročne rečenice (quod, quia, quandoquidem)

Naše zavisne uzročne rečenice s veznicima "zarad togha jer, porad togha, buduchda" (Glavadanović) izražavaju se:

- 1) veznikom *ćiunki* buduchi (buduch) da, za koji autor gramatike izri-jekom veli da traži kondicional (sic!) ili indikativ. Njegova uporaba

⁵¹ Ni u jednom drugom zapadnorumelijskom govoru ovaj gerund ne označava istovremenost.
⁵² S njim je u etimološkoj vezi gerund na *-InCA*.

na početku zavisno složene rečenice osobitost je starijega jezika.⁵³ Primjeri: (503a) *Čiunki bōjle /ōjle/ ise /ōjle olursa/ ben g'itmem. Buduchi daje tako, ja neigiem.*; *Čiünki Istambola g'idersen g'etür beni beraber.* [Budući da ideš u Istanbul, povedi i mene.]; (505a) *Čiünki senun kardaš gelmiş dür /g'eldi ise, g'elmişise/ ničin dert lü syn? Buduchi datije brat dosho...*;

- 2) glagolskom imenicom na *-dlk+PS* i postpozicijama *iciün, ötürü*, odnosno genitivnom vezom *-dlk+PS sebebile*: (543b): *G'eldujum ičin /sebebi ile/ daryldy.* [Naljutio se zato što sam došao.]; *Sarchoš oldujun sebebiile bašun aghyryjor.* [Boli te glava jer si se napio.]; *Salakovichiaada oldujumuz ičin gvardian daryldy.* [Gvardian se naljutio zbog toga što smo bili u Selakovićima.]; (543b) *G'eldughumuz ičin darylty /darylmys'dür/.* [Naljutio se jer smo došli.];
- 3) arhaičnim kvazigerundom na *-mAgIn*,⁵⁴ odnosno njegovom suvremenom varijantom *-mAkIA*. Iako se instrumentalom te glagolske imenice izražava vremensko značenje s popratnim uzročnim modalitetima, svaki primjer iz njegove gramatike ima adverbativno-koncesivno značenje, npr. (534b) *Ekmeghun olmaghyle /olmaghyn/ ničiün benden istejorsyn?* [Kad već imaš kruha, zašto tražiš od mene?]. Na str. 545a on kvazigerund *-mAgIn* značenjski izjednačuje s gerundom *iken*: "Cum" in his temporibus quasi causale exprimitur per *severk'en, olurk'en, jok iken, var iken*: *Ben seni severken ničiün beni düg'ursyn?* [Zašto me tučeš kad te volim?]; *Ajvanum jogh iken ničiün bana zor edersyn.* [Zašto me siliš kad nemam konja?]; Vel [ili] *sevmeghyn, olmaghyle, olmamaghyle, vel čiünki.*"

Zavisna izrična rečenica s veznikom "da" (quod)

Ovaj tip zavisne rečenice najčešće se izražava pomoću veznika *ki*, što je i očekivano budući da su taj perzijski veznik i ustroj zavisno složene izrične rečenice vrlo bliski vezniku "da" i ustroju iste rečenice u bosanskome jeziku, npr. (493A) *Size dedum ki burda olasz.* [Rekao sam vam da budete ovdje.]; (494b) *Fojniczada olursa di ana ki buraja gelsun.* [Ako bude u Fojnici, reci mu neka dođe ovamo.]; (500a) *Istedum k'i jazdug'um mektup terğime edesyn.* [Htio sam da prevede pismo koje sam napisao.]; (501b) *Var bak seniün baba ne japarsa, ujujorsa deme bir šej, ujumajorsa de k'i kalksün.* [Idi vidjeti što ti radi otac, ako spava, ne reci ništa, ako ne spava, reci mu da ustane.].

Drugi način izražavanja – pomoću glagolskih imenica⁵⁵ – u Glavadanovićevoj je gramatici rjeđi. Zacijelo su ga koristili samo "učeni" ljudi jer se ni glagolske imenice ni gerundi ne susreću u konverzacijskim (pučkim) tekstovi-

53 Danas ga zamjenjuje veznik *mademki*.

54 *G'elmeghyn, olmaghyn, olmamaghyn* itd., stari instrumental gl. imenice na *-mAk*.

55 Za Glavadanovića je glagolska imenica na *-dlk* "preterit s [posvojnim] sufixima".

ma koje je O. Blau zabilježio u svojoj knjizi. Primjeri: (512a) *Ben senin bize g'eldug'ini bilirim*. [Znam da si nam došao.]; *Ben senin dün evimize g'eldüjini bilirdim*.⁵⁶ [Znao sam da si nam jučer dolazio.]; *Dün gelduklerini dujdüm*. [Čuo sam da su jučer stigli.]; (513a) *Sarajda oldukleri biglierum*. [Znam da su u Sarajevu.]; (513a) *Fojniczada oldujumuzi gvardian bilijor /biglier/*. [Gvardijan zna da smo u Fojnici.]; *Bir ajvan alduguni isittum*. [Čuo sam da je kupio konja.]; *G'eldujuni bilmedum*. [Nisam znao da si došao.].

Ostali načini: vidi tabelu 3.

Odnosne rečenice (qui, quae, quod)

Izuzmemo li rijetke slučajeve premještanja atributa iza upravnog člana (v. tabelu 3), kod atributnih sintagmi koje su semantički ekvivalent naših odnosnih rečenica nema odstupanja: (462a) *okujağak zeman* [vrijeme za čitanje], *jazağak zeman* [vrijeme za pisanje], *ujujağak zeman dür* [vrijeme je za spavanje]; *odun keseğek alat*; (512b) *Allahi seven g'unahtan ihtiraz eder*. [Tko voli Boga, taj se uzdržava od grijeha.]; *Jaryn Istambola g'iden büjuk şey g'öreğek*. Koi sutra pogie u Stambol...; *Maltadan g'elen esirleri g'ördunmi?* [Jesi li vidio zarobljenike s Malte?]; *Eski zemanlarda evlenmek istemejen adamlar papaz oldylar*. [U stara vremena ljudi koji se nisu htjeli ženiti postajali su svećenici]; *Istambolda talianğe bilir adam ciok*. [U Istanbulu je mnogo ljudi koji znaju talijanski.]; *G'üve jemiş ruhbaları niçiün g'etürdunuz buraja? Zashoste donili robu kojusu izile xaghricez?*; *Bu vilajetde bilmeduk sanaat kalmady*. ...Koise nezna zanat nije osto.; *Oturdughum /oturdujum/ köje Busovaça derler*. [Selo u kojem živim zove se Busovača.]; *Sattughun /sattujun/ ajvani gordum*. [Vidio sam konja kojeg si prodao.]; *Dugdug'um adam bu dür*. [To je čovjek kojeg sam istukao.]; (498a) *Söjledig'im mektübü jazajormisin? Pishesli kgnighu od kojėsamti govorio?*

Odstupanja nema ni u odnosnim rečenicama s veznikom *ki*, uz koje autor gramatike navodi odgovarajuću korelativnu zamjenicu: (468b) *k'i; ol k'i, o k'i, k'i anün, k'i ana, k'i ani, k'i andan; pl. k'i onlarün, ki onlara, k'i onlara, k'i onlari, k'i onlardan*. Primjeri: *O agha k'i anun kardaşi senun dost dür*. [Aga čiji je brat tvoj prijatelj.]; *O adam gördum ki ana atumi verdum*. [Vidio sam čovjeka kojem sam dao svoga konja.]; *G'üzerki anunile boghdaj ve toprak ellerler*. "resheto skoim siju...".

Na istome mjestu daje napomenu da su ta dva načina istoznačna te navodi alternativne mogućnosti: *budürki geldy / g'elen / g'elmiş bu dür; karindaşi dostun olan agha; ol herif ki ani dün vurdum / dün vurdug'um herif oldür*.

Ostali načini: vidi tabelu 3.

⁵⁶ = *biliyordum*; o razlikama u bosanskom (*g'eldüjini*) i osmanskome izgovoru (*g'eldug'ini*) vidi prvi dio rada "Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)", *POF*, 52-53, 2002/03, Sarajevo, 2004, str. 25-26.

Komparativne rečenice s veznicima "kako... tako" (etiam, ut primum, quam primum)

Glavadanović navodi da se komparativne rečenice izražavaju adverbima *niže, nasył, ne šek'il, nižek'i, her nasył, her ne šek'il, her niže* i predikatom u indikativu, npr. (501a) *Ben ne šek'il /ne asył, niže/ ederseñ, sizde öjle edun. Kako ja... onako vi.*; (502a) *Niže ben söylersem, böjle olür. Kako ja ghovorim, onako chie bit.*; *Niže olursa olsun. Kako bude nek bude.*; *Siz nižeki /niže/ bizi sajmazsanyz, bizde sizi öjleğene adam jerine komaiz. Kako vi nas nepristoimajete (?), onako i mi vas na misto gliudi... = Kako vi nas ne poštujuete, tako ne poštujuemo ni mi vas.*]

Namjerne rečenice s veznikom "da" (ut)

Namjerne rečenice izražavaju se na uobičajen način, i to:

- 1) zavisnim veznikom *ki* i optativom, npr. (500a) *Ana on groš verdun ki bana bir čift papuč alsun /ala/. Daosamu dest grosha dami kupi jedan čift papuča.*;
- 2) dativnim oblikom infinitiva na *-mA*, odnosno infinitivom i postpozicijom *ičiün*, npr. (509b) *Seni g'örmeje g'eldum*. [Došao sam te vidjeti.]; *Babany kurtarmag'a g'el*. [Dođi spasiti oca.]; *Lakyrdy itmeg'e g'el*. [Dođi da razgovaramo.]; *Ben seni g'örmek ičiün /g'örmeje/ buraja g'eldum*. [Došao sam ovamo da te vidim.]; (511a) *Ben kardašymy kurtarmagh ičin buraja g'eldum*. [Došao sam ovamo spasiti brata].

Pogodbene rečenice (si)

Velika odstupanja u pogodbenim rečenicama možda se mogu objasniti činjenicom da se semantička polja irealnoga i realnog kondicionala preklapaju, što se vidi i po Glavadanovićevu prijevodu latinskoga irealnog kondicionala "si essem" [da sam] na turski jezik: *isem, olsam, olursem* (545a).⁵⁷ Usto, on na str. 504a napominje da je "konjunktiv perfekta jednak konjunktivu prezenta",⁵⁸ te tu svoju tvrdnju potkrepljuje ovim primjerima: *Travnika g'idersem ğianüm rahat olurdy. = Travnika g'itseidim...* "Si abirem Travnikum quietus essem" = [Da idem u Travnik, bio bih miran.]; (545a) *Ekmeg'um var ise /olursa/ sana verurdum*. [Da imam kruha, dao bih ti.]; *Pejghamber olursa čioğ biglierdi. Pejghamber olmazsa bilmezdy*. [Da je prorok, znao bi mnogo toga. Da nije /prorok/, ne bi znao mnogo toga.].

57 Oblik *isem* realni je kondicional pomoćnoga glagola "biti", *olsam* je realna kondicionalna modalnost.

58 Pod utjecajem latinske gramatike on te forme poistovjećuje s konjunktivom, dakle: *kondicional perfekta jednak je kondicionalu prezenta!* (sic!)

U Gramatici je izrijekom napisano i to da irealni kondicional prošlosti *olsaidi* može biti zamijenjen realnim kondicionalom na *ise*, odnosno [perifrastičnim] oblikom *-miš ise / idy ise* (sic!). Nakon primjera (504b) *Ben Kyzyl elmaja g'itmiš olsaidim Papai g'örürdim. (Dasam otisho u Rim papubi vidio.)*, Glavadanović napominje da se namjesto *olsaidim* može reći i npr. *sevmiš isem, g'elmiš isem*, te navodi sljedeće primjere kojima to želi potkrijepiti: *Erken g'elmiš isem, ejü olurdy. [Bilo bi dobro da sam došao rano.]; (504b) Erken g'eldy isen evla olurdy. [Bilo bi bolje da si došao rano.]*.⁵⁹

Nadalje, česti su slučajevi da se irealni kondicional sadašnjosti koristi namjesto irealnog kondicionala prošlosti, npr. (504b) *Bilmiš olsam ki buraja g'eldun, bende g'elurdum. [Da sam znao da si došao ovamo, i ja bih došao.]; G'elmemiš olsa evla olurdü. [Bilo bi bolje da nije došao.]*.⁶⁰

Jednako tako, i irealni kondicional sadašnjosti *olsa* može imati značenje realnoga kondicionala *ise*, npr. (504a) *Kasavet čekme senin kardaş gelmemiš olsa, jaryn g'elir. [Ne žalosti se, ako ti brat nije došao, doći će sutra.]*.

U tekstu su zastupljeni i oblici koji ne odudaraju od standardnoga turskog jezika, npr. (544b) *İsitmemiş olsaidi nakl etmezdy. [Da nije čuo, ne bi prenio.]; Sen burda olsaidyn eju olurdy. [Bilo bi bolje da si bio ovdje.]; (544b) işitmiş olsaidym [da sam čuo]; (493b) keşk'e Allâh⁶¹ versun ben olaidim /olaidin, olaidiük – olaidik, olaidiniz, olaidiler/; k'eške olmaja idim /olajaidin, olmajaidiük/; keške akciam olaidy [kamo sreće da sam (si, je... itd.) bio // kamo sreće da nisam (nisi, nije...) bio] itd.*

Neobična je i pogodbena rečenica u čijoj je apodozi imperfekt *olmazdı* zamijenjen perfektom pomoćnog glagola "biti" – *değil idi* (sic!), npr. (494a) *Burada olmiş olsaidum boyle deil idy. [Da sam ja bio ovdje, ne bi tako bilo.]*

Habitualne rečenice⁶²

Habitualne rečenice izražavaju se na isti način kao i u suvremenom jeziku: pomoću odgovarajućih zamjenica i priloga (*her ne kadar, her ne, her handa, her neredde, her nezaman, her haćian, her niđe, her ne zemana* i dr.), a predikat im je realni kondicional, npr. (501a) *Her ne jerde olursan ben olurum. [Gdje god budeš, bit ću i ja.]; Her ne zeman /her haćian/ g'elursen choş g'eldun. [Kad god došao, dobro došao.]; (501b) Kardaşyn her ne kadar akyllü olursa, g'ene babasynyn sözini dinlemeli diir. [Koliko god da ti je brat pametan, opet mora slušati svoga oca.]; Ben g'endimi ne kadar seversem,*

59 Dakako, u ovom slučaju "morao" bi stajati irealni kondicional prošlosti = *bilseydim*.

60 U takvim je slučajevima glagol redovito perifrastična forma *-miş olmak*!

61 *Allâh versun* zacijelo je kalk našeg uzvika "ne dao Bog!"; to je značenje već implicirano u modalnoj riječi *keşk'e*.

62 O habitualnim rečenicama više u: E. Čaušević, *Gramatika suvremenog turskog jezika*, Zagreb, 1996, str. 518-519.

senide okadar severim. [Koliko god volim sebe, toliko volim i tebe.]; (501b) *Her ne kadar /kaç kerre/ seni aramış isem bulmadum.* [Koliko god da sam te tražio, nisam te našao.].

Ostali gerundi i njihova značenja

Gerundi načina u principu su isti kao u standardnome jeziku. Jedina razlika je u tome što Glavadanović među njih uvrštava i neke kvazigerundne forme, tj. glagolske imenice koje su se funkcionalno i semantički približile gerundima. U njegovoj gramatici zabilježene su sljedeće gerundne i kvazigerundne forme za izražavanje načina vršenja radnje:

1. gerundi na $-(y)A$ i $-(y)ArAk$: Susreću se na svega dva-tri mjesta, gotovo usputno. Po Glavadanoviću, "naši se izrazi (512a) udri udri, ajde ajde, potegni povuci prevode gerundom na $-(y)A$ ", (npr. *vara vara g'eldum; vura vura; düge düge*), a taj je pak istoznačan s gerundnim oblicima *g'iderek, duşerek, kalkarak, ögrenerek*. Sudeći po zastupljenosti u gramatici, oba je spomenuta gerunda bio potisnuo kvazi gerund na $-mAklA$, koji Glavadanović prevodi latinskim gerundom "do": (491b) *Ujumaghile /ujumaghle/ ög'renilmez.* [Ne uči se spavajući.]; (492a) *Oturmaghile jazdy.* [Napisao je sjedeći.]; (542a) *Allahi sevmeg'ile ğennete najyl oluruz. Glubiechi Bogha raj zadobivamo.*;
2. gerund na $-mAksIzIn$, "koji ima značenja nejiduchi, nepiuchi, neotishavshi, nevidivshi, nemogavshi, negovorivshi", susrećemo u sljedećim primjerima: (511a) *Ĝ'enk etmeksizin vilajet alynyirmi? Morelise koi vilajet uzet ne biuchise?; İslmekszin kazanylmaz.* [Ne može se stjecati bez rada.]; *Turkće dajma sojlemeksyzin bilmek kabil deil. Ćesto turski neghovorechi nije kabil znati.*⁶³
3. gerund na $-(y)Ip$, koji se kod Glavadanovića spominje isključivo kao zamjena za gerund na $-mAklA$: (542a) *Ben Saraja g'idup ona ogradum.* [Otišavši u Sarajevo, navratio sam k njemu.]; *Bu söz söllejup cikty.* [Rekavši to, izašao je.]; *Bu etmeje kadyr olmajup kojverdy.* [Ne mogavši to napraviti, ostavio je.]; *Jetišup onu vurdum. Stighavshigha udriosamgha.*

VII) LEKSIK I FRAZELOGIJA

O leksiku Glavadanovićeve gramatike već je bilo govora u prvom dijelu rada, a isto tako i o leksiku rukopisnih gramatika turskog jezika iz 19. st.⁶⁴ Na ovome mjestu želim dodati još neka zapažanja.

⁶³ Gerund $-mAdAn$ Glavadanović ne spominje u ovome značenju. Vidi: $-mAdAn$ *evvel*.

⁶⁴ Vidi: "Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)", *POF*, 52-53, 2002/03, Sarajevo, 2004, str. 28-29; E. Čaušević, 'Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim' – "Neka zapažanja o leksiku latiničnih tekstova na turskom jeziku". *POF* 49/1999. (2000), str. 9-18.

U Glavadanovićeve jeziku (ne metajeziku, jer to je latinski) ima i zamjetljiv broj arhaizama i dijalektizama, a nesumnjivo i regionalizama, odnosno kolokvijalizama. Regionalizmi se odnose kako na turski (488a *kyrz kardaś*, 488b *kyrşin* "zimi"), tako i na naš jezik (485b *konusmak razminutse lakyrdiom*; *Anunile döğ'üşdy. Kluczoseje s'gnim.* = Tukao se s njim.]. U taj sloj u širem smislu spadaju i turcizmi, koje Glavadanović najčešće i u turskom i u bosanskom rabi *onako kako su se u to vrijeme čuli u bosanskome jeziku*, npr. (513a) *ajvan* (=konj!), (540b) *aśće* [akçe], (462a) *alat*, (543b) *šeher*; (472a) *baghćia*, (482b) *badjavad*, (488b) *jaczi* olijor, (493b) *burazer*; (466b) *saât* ~ *sât* ~ *sa'at* ~ *sahat* i dr.

Riječi iz europskih jezika (uključujući i zemljopisne nazive) preuzima iz europskih jezika u izvornom ili pak Kujundžićevu pravopisu, npr. (513a) *gvardian*; (479b) *franzisco* "franjevac", (483a) *Francia*, (493b) *benim Collega* i dr.

O leksičkim pogreškama i kalkovima već je bilo govora u prvom dijelu rada.

VIII) ZAKLJUČAK

Općenito je poznato da se naziv *balkanski* ili *rumelijski turski* koristi kao nadređeni pojam za relativno brojne govore turskih manjina jugoistočne Europe. Sredinom 20. st. glasoviti mađarski turkolog J. Németh ustanovio je izoglotsku liniju koja je ocrtala granicu razdvajanja tih rumelijskih govora na dva velika dijalekta: *istočnorumelijski* (zaleđe Istambula i istočna Trakija, sjeveroistočna i južna Bugarska te nekoliko sela u jugoistočnoj Rumeliji)⁶⁵ i *zapadnorumelijski* (Makedonija, sjeverozapadna Bugarska i Kosovo).⁶⁶ Gledajući iz povijesne i povijesno-jezične perspektive, zapadnorumelijski dijalekt odražava starije jezično stanje. Njegova su arhaična obilježja prepoznatljiv vokalizam riječi i sufiksâ (često imaju samo jednu ili dvije varijante), te arhaični imenski i glagolski oblici.⁶⁷ S druge pak strane, istočnorumelijski dijalekt se pod nivelirajućim utjecajem osmanskoga, a u prošleme stoljeću i standardnog turskog jezika, izjednačio sa standardom.

Anadolijski dijalekti turskoga jezika⁶⁸ razvijali su se u posve drugačijim sociolingvističkim okolnostima negoli spomenuti rumelijski dijalekti. Nai-

65 Gauski je u međuvremenu dobio status standardnoga jezika te se ne ubraja među ove dijalekte iako je s njima rodoslovno i tipološki blisko povezan.

66 J. Németh, *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, str. 12-56; Isti autor, *Die Türken von Vidin*, str. 321-325.

67 Stoga je u metodološkome i znanstvenom smislu promašeno tumačiti fonetske i fonološke promjene u turcizmima iz aspekta suvremenoga turskog jezika, koji ima drugu dijalekatsku osnovu i, samim time, i drukčiji vokalizam. Najveći broj tih glasovnih promjena, koje naši slavisti pripisuju utjecaju bosanskog / srpskog / hrvatskog jezika, autentična su obilježja zapadnorumelijskog dijalekta.

68 Dijele se na zapadnoanadolijski, centralnoanadolijski, istočnoanadolijski i crnomorski dijalekt. Zadnji je (područje Rize-Trabzon-Zonguldak) u najbližoj rodoslovnoj ("sestrinskoj")

me, kao službeni jezik osmanske vlasti, rumelijski je turski tijekom dugoga razdoblja turske uprave na Balkanu u velikoj mjeri utjecao na balkanske jezike; istodobno je u okruženju tih jezika i sam trpio velike utjecaje. Jezična interferencija između balkanskih jezika i rumelijskog turskog bila je stoga i dvosmjerna i sveobuhvatna, budući da se ispoljila na svim razinama. Balkanski su jezici bez zazora posuđivali iz rumelijskog turskog (turcizmi),⁶⁹ no i on je itekako posuđivao od njih; neki su balkanski jezici vremenom prihvatili čak i turske tvorbenne morfeme i pretrpjeli manje, ali zamjetljive promjene, gdjekad i strukturne, ali je i rumelijski turski od njih preslikao rečenične modele koji su korjenito izmijenili sintaktički ustroj tog balkanskog idioma.⁷⁰ Na posuđivanje iz turskog utjecao je prestižan status tog jezika u vrijeme osmanske vlasti, kao što je dvojezičnost pripadnika turske manjine bila presudna za interferenciju na sintaktičkome planu (smjer balkanski jezici → turski). Utjecaji balkanskih jezika na turski intenzivirani su u novijem razdoblju (19. st.), kad je turski jezik marginaliziran nakon povlačenja Osmanlija iz jugoistočne Europe i kad su jezici novonastalih balkanskih država postali socijalno dominantni.

Razlika u sociolingvističkome statusu bosanskoga idioma⁷¹ u odnosu na druge turske govore zapadnorumelijskoga dijalekta bila je veća od razlike koja je postojala između rumelijskih, s jedne, i anadolijskih dijalekata, s druge strane. Naime, u Bosni i Hercegovini nikada nije živjela turkofona manjina; zapadnorumelijski dijalekt došao je onamo s područja Balkana, prije svega iz Bugarske, Makedonije i s Kosova, i to preko raznovrsnih kontakata koje su ostvarivali islamizirani i neislamizirani Slaveni s balkanskim Turcima. U trihotomiji književni turski (osmanski) – srednji turski – govorni ("vulgarni") turski taj je idiom zauzimao treće mjesto, a njegovi su korisnici zacijelo bili obrtnici, trgovci, vojnici i niži socijalni slojevi pretežito iz urbanih sredina. Ti su ljudi "bosanski" turski učili spontano, kako iz posve praktičnih razloga, tako – zacijelo – i jednim dijelom kao socijalno prestižan jezik. Za razliku od literarnog osmanskog i srednjoosmanskog, na tom dijalektu gotovo ništa nije zapisano, ali su njegovi tragovi ipak ostali zabilježeni. Naime, prvi kontakti Europljana s Osmanskim Carstvom ostvarivali su se u njegovim najjisturenijim područjima – u zapadnoj Rumeliji, pa su stoga starije europske gramatike turskoga jezika pune zapadnorumelijskih jezičnih karakteristika, kojima vrve i relativno poznija djela europskih jezikoslovaca, npr. glasovita gramatika kojoj je autor F. Meninski à Mesgnien.

"Bosanski" turski usvajanje je spontano, izvan obrazovnih institucija (izvorno neturkofoni korisnici bili su iz nižih slojeva, slabe ili nikakve naob-

vezi sa zapadnorumelijskim dijalektom jer su najstarije migracije prema Balkanu krenule upravo s crnomorskog područja.

69 Ne samo u preuzimanju tzv. turcizama nego i u brojnim kalkovima turskog leksika.

70 Gauski svakako prednjači u tome.

71 Koji se u literaturi naziva i "bosanskim" turskim.

razbe), a učenje se vjerojatno odvijalo tijekom jezičnih kontakata s turkofonim pojedincima u različitim prigodama, ili pak u turskome okruženju (vojska, trgovina i sl.). Stoga je razumljivo što je *jezična kompetencija izvorno neturkofonih govornika varirala od pojedinca do pojedinca*, kao što je to slučaj sa svim govornicima naučenog stranoga jezika. U takvim sociolingvističkim okolnostima stvaraju se idealni uvjeti za *jezičnu interferenciju*: u nedostatno naučen strani jezik preslikavaju se sintaktički obrasci dominantnog (materinjeg) jezika (neturski poredak riječi, uvođenje vezničkih sredstava subordinacije, kalkovi na leksičkoj razini i dr.), a semantičke se kategorije i koncepti izravno prenose iz bližeg (materinjeg) u daljnji (nematerinji) jezik. O tim različitim jezičnim kompetencijama naznake nam daje i Glavadanović.

Govorni turski idiom iz Bosne i Hercegovine razlikuje se od zapadnorumelijskih dijalekata i po tome što je bio otvoren za nivelirajuće utjecaje osmanskoga jezika (jer su ga koristili nenativni govornici!), iz kojega su prodirala istočnorumelijska jezična obilježja (četverovarijantni alomorfi pojedinih sufiksa, prezent na *-(I)yor*, necesitativ i dr.). Ti su se utjecaji osjećali i u zapadnorumelijskom dijalektu, ali u neznatnoj mjeri i mahom u jeziku onih koji su se školovali u Turskoj. (Danas, u vrijeme satelitske televizije, sociolingvistička je situacija zacijelo posve drugačija.)

Za razliku od manje ili više neuka bosanskoga puka, obrazovani pojedinci iz uprave i vjerske inteligencije pisali su na jeziku koji se *u principu* nije razlikovao od književnoga osmanskog; no u govoru su se zacijelo koristili srednjoturskim varijetetom, koji je bio – suvremeno kazano – neka vrsta supstandarda.

Preostaje mi odgovoriti na pitanje kakvim su se turskim jezikom služili bosanski franjevci, autori rukopisnih gramatika? Oni su zacijelo bili među rijetkima koji su turski mogli naučiti i spontano (u svojoj sredini), ali i iz tiskanih gramatika turskoga jezika, kojih je zavidan broj sačuvan u samostanskim knjižnicama. Usto, neki su, očito, boravili i u Carigradu. Zbog toga je njihov turski bio neka vrsta "miješanoga" idioma, koji se zacijelo razlikovao od pučkoga govora ne samo po tome što je nosio obilježja istočnorumelijskoga dijalekta (odnosno istambulskog predstandarda) nego i po svojoj bogatoj sintaksi, koja je uključivala i infinitne forme turskoga jezika. *U pučkome govoru ta sredstva sintaktičke subordinacije gotovo i ne postoje*. U jeziku bosanskih pjesnika (ili pjesnika bosanskoga podrijetla) nije pak bilo zapadnorumelijskih dijalekatskih natruha: u nastojanju da se dopadnu, pjesnici su zazirali od svega što je bilo strano visoko stiliziranome osmanskome jeziku i jezičnome ukusu njihova vremena.

Relevantno je na kraju napomenuti da su taj po mnogo čemu svojevrsan turski idiom koristili ne samo Bosanci nego zasigurno i Srbi i Crnogorci s područja istočno od Drine, ali i drugi etnički neturski podanici Osmanskoga

Carstva, nastanjeni na području zapadne Rumelije. Nakon povlačenja Osmanlija s tih prostora taj je idiom postupno gubio na značaju, da bi na koncu nestao skupa s posljednjim dvojezičnim govornicima slavenske krvi.

Tabela 4: Obilježja istočnorumelijskog i zapadnorumelijskog dijalekta⁷² i jezika Glavadanovićeve gramatike

	IRD i SUVR. TURSKI	ZRD i BOSANSKI IDIOM	GLAVADANOVIĆ
1.	-i, -u, -ü	-i: dođru > dođri, komşu > komşı, kapı > kapi	nema promjene -i, -u, -ü > -i (stanje isto kao u IRD)
2.	-sI (svi alomorfi)	-si: ođlu > ođli, babası > babasi	-si (samo u rijetkim primjerima i drugi alomorfi)
3.	ö-, ü-	o-, u-: söz > söz ~ soz (suz), düz > düz ~ duz (dus)	isto
4.	ö- (u 1. slogu)	ü-: ölmek > ülmek, köprü > küpri	samo u nekoliko glagola kao dubletni oblik
5.	-i (u zatvorenom drugom slogu)	-i: benim > benim; dilsiz > dilsıs; evim > evım	benim ~ benum ~ benüm, ⁷³ evim, ali: bensyz, sensyz, susyz, bunsyz
6.	-g-, -g > ğ ili y -ğ-, ğ- > ğ ili Ø	-g-, -g / -ğ-, ğ-: ağa > aga; dağ > dag, beğenmek > begenmek	isto
7.	k', g'	> ć, > đ: göz > đüz, köprü > ćüpri	isto
8.	vokalna harm.	babalar, babaya, babada, tutarlar	> babaler, babaye, babade; tutarler

72 Obilježja obuhvaćaju samo fonetsko-fonološku i morfološku razinu. Prvi ih je opisao J. Németh u nezaobilaznoj knjizi *Zur Einteilung...* U novije vrijeme objavljen je rad u kojem je (socio)lingvistički izvrsno opisan položaj turskoga jezika u jugoistočnoj Europi, vidi: M. Kappler, *Türkisch (in Südosteuropa)*. *Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens*. Band 10. Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens (Herausgegeben von M. Okuka unter Mitwirkung von G. Krenn). Klagenfurt – Celovec 2002, str. 817-834.

73 Približan izgovor kao u *benum*, grafemom **ü** bilježen je jedan od alofona fonema /ɯ/, vidi: "Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)", *POF*, 52-53, 2002/03, Sarajevo, 2004, str. 34-36.

9.	-(I)yor	> -(I)y / -(A)y: geliyor > geliy, bakıyor > bakay	g'elijor, bakajor
10.	-mİş (svi alomorfi)	-miş : okumuş > okumiş, ölmüş > ölmiş, durmuş > durmiş	-miş, -myş : okumuş > okumış ~ okumyş, ölmüş > ölmış, olmuş > olmış (ostali alomorfi dosta rijetki)
11.	-dİ (svi alomorfi)	-di : okudu > okudi, öldü > öldi	-dy : okudu > okudy; öldü > öldy; geldi > geldy (ostali alomorfi dosta rijetki)

OB = obilježje; IRD = istočnorum. dijalekt; STTUR = standardni turski; ZRD = zapadnorum. dijalekt. Opširnije u: "Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)", *POF*, 52-53, 2002/03, Sarajevo, 2004, str. 15-50.

Tabela 5: Raslojavanje turskoga jezika u Bosni

	OSMANSKI JEZIK	"BOSANSKI" TURSKI
dijalektalna osnova	istambulski (istočnorumelijski) dijalekt	zapadnorumelijski dijalekt (s nekim autohtonim obilježjima)
realizacija	pretežito pismena	isključivo usmena
korisnici	ulema, administracija, školovani pojedinci	pojedinci većinom iz urbanih sredina (obrtnici, trgovci, vojnici...)
posebno	"miješani" idiom bosanskohercegovačkih franjevaca (19. st.)	

TURSKA GRAMATIKA FRA ANDRIJE GLAVADANOVIĆA (II)

Sažetak

Drugi dio ovoga rada posvećen je morfologiji i sintaksi turskoga idioma koji fra Andrija Glavadanović opisuje u svojoj gramatici. U morfološkom opisu zamjetljivi su kako arhaični imenički i glagolski oblici, tako i morfološki oblici koji nisu tipično obilježje zapadnorumelijskog dijalekta. I neujednačenosti na fonološkoj razini (usporedi stanje u tabeli 4) potvrđuju da je Glavadanović opisao idiom koji nema tipična obilježja zapadnorumelijskoga dijalekta,

ali ni književnog jezika (*fasih Türkçe*) onoga vremena. Na zaključak da je on opisao neku vrstu "miješanoga" turskog idioma upućuju i njegove napomene o "bosanskom" i "osmanskom" izgovoru nekih riječi.

Sintaktički ustroj "bosanskog" turskog, tj. idioma koji je Glavadanović kao netipičan govornik (jer ga je očito učio i iz stranih gramatika) detaljno opisao, ima dosta infinitivnih glagolskih formi, koje pučani zacijelo nisu koristili u govoru. (Njihova reducirana jezična kompetencija vidi se i po tekstovima koje je zapisao O. Blau.) Po tome je Glavadanovićev idiom blizak književnome jeziku. No znatan broj leksičkih sintaktičkih kalkova čije primarne modele treba tražiti u južnoslavenskim jezicima, uključujući i bosanski, čini taj idiom bliskim i zapadnorumelijskome dijalektu. Najveći značaj Glavadanovićeve djela jest u tome što on i u sintaktičkome opisu daje dragocjene podatke koji se odnose na različite stupnjeve jezične kompetencije "učenih" i "neukih" ljudi. Te nam upute definitivno potvrđuju "miješani" karakter njegova jezika, koji je na jednom polu bio blizak pučkome govoru, a na drugome idiomu koji su koristili relativno obrazovani nenativni govornici turskoga jezika (vidi tabelu 5).

DIE TÜRKISCHE GRAMMATIK DES PATERS ANDRIJA GLAVADANOVIĆ (II)

Zusammenfassung

Der zweite Teil des Artikels ist der Morphologie und der Syntax des türkischen Idioms gewidmet, der von dem Pater Andrija Glavadanović in seiner Grammatik der türkischen Sprache beschrieben wurde. In der morphologischen Beschreibung sind sowohl archaische Substantiv- und Verbformen als auch morphologische Formen, die für den westrumälischen Dialekt nicht typisch sind, bemerkbar. Die Tatsache, dass solche Ungleichmäßigkeiten auch auf der phonologischen Ebene anzutreffen sind (vergleiche die Tabelle 4) lässt schließen, dass Glavadanović eigentlich ein Idiom beschrieben hat, das weder die typischen Kennzeichen des westrumälischen Dialektes noch der Schriftsprache (*fasih Türkçe*) jener Zeit hat. Auch seine Anmerkungen über die "bosnische" und "osmanische" Aussprache einiger Worte weisen darauf hin, dass Glavadanović eine Art des "gemischten" türkischen Idioms beschrieben hat.

Die syntaktische Struktur des "Bosnisch-türkischen", d.h. des türkischen Idioms, das von Glavadanović, als einem untypischen Benutzer dieses Idioms (das er offensichtlich auch aus den fremdsprachlichen Grammatiken gelernt hat), gründlich beschrieben wurde, überrascht mit einer Fülle von infinitiven Verbformen, die das Volk sicherlich nicht in der Umgangssprache benutzt

hatte. (Seine beschränkte Sprachkompetenz ist auch den Texten von O. Blau zu entnehmen.) Demnach steht das Idiom von Glavadanović der Schriftsprache nahe. Doch wegen einer bedeutenden Anzahl von syntaktischen Lehnübersetzungen, deren primäre Modelle in den südslawischen Sprachen, einschließlich des Bosnischen, zu suchen sind, steht dieses Idiom auch dem westrumälischen Dialekt nahe. Die größte Bedeutung des Werkes von Glavadanović liegt darin, dass er auch in der syntaktischen Beschreibung wertvolle Angaben macht, die sich auf die unterschiedlichen Niveaus der Sprachkompetenz der "gebildeten" und "ungebildeten" Menschen beziehen. Diese Angaben bestätigen definitiv den "gemischten" Charakter seiner Sprache, die einerseits der Sprache des Volkes und andererseits dem Idiom, das von den relativ gebildeten Sprechern der türkischen Sprache gesprochen wurde, nahe stand. (Siehe Tabelle 5)

Sr. babam. babamih. babalarium. babamuk. babalarum
 . baban babalarun. babamuk. babalarumuk
 babasi bababeri. babaleri. babakeri.

Sr. anasi. & V. Kary m. n. si. atum

Ab. affinum vd persone. sive i, sive si. illud i, ex si
 reservat, per omnes casus. deniq in alia abl. recipit n. eg.
 babaji. g. babasimin. babasime. ab babasinden.

Plur. babalari. g. babalari nium. d. babalarine. ab babala-
 rinden. sr. anasinden. Karysinden. Karylerisinden

Nota. Va persona recipit tantum i, v si. sive sit geni-
 tivus, esperius, sive subintelligat, sive fit ex Abmi na-
 tives loco gen. eg. Oadisak askeri. aghanun atgati
 guardian odasil. v guardi anun odasi. frankisidunur
 kylygi. & kardasumunevi. benumana kyrt kardasi.

Ab. Si autem vis energie capri more. tum usum que
 jungas. eg. benum babam. senun anan. anun dedesi
 Sed hoc ne necessarium multiplicare...

Ab. cum verbo. mam, neimam. kichie nochie
 biloje, nije. necessario recipiunt affixa.
 eg. imam. sexordum dise. iogingpum var. atum var
 atum olur. aksiasi var. varidy. olur. jok. jokidy.
 olmar. & V. atlari var. ima koghia. ini. atum var.

Exempla

Benüm at, anun attan oju diir — anun at, senun attan somir diir
 orların tarla senun tarla ^{da} pakalı, i ugiur diir.
 benum kitablar senun kitabların gişel diir.
 anun baba, senun babadan jastü diir.

Vel.

babasi babadan jastü diir.

Tarlaları ~~tarla~~ tarlandan pakalı diir & diffinitiv.Item.

Gravdian odasi hanghy diir, i nerece diir?

Musşapha ati hanghy diir?

Kitabı şane anahtarını kimde diir?

İngubiosam klur od moje sobe. benüm odanın anahtarını
 ghab ettim. Loro odanın anahtarını & c.

kim benim anahtarını, i anahtarımı aldy?

anun ati gördüm. i atını gördüm.

• anun anahtarını kimde diir.

toje moj klur. benüm anahtar diir. v anahtarım diir.

Senum anahtarımı bu diir. i senummi anahtar diir.

Senummi. bu baba diir. | &

Senummi bu at diir.

i oqa kogiit humur var. İmam diye. atım var. imam &

Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića – faksimil stranice 480a

verbis coalescunt et mex. ejlemex. bujurmex. e.g. bensemi
 medh edirim. ioti loto. bu baghicji karia bejr ledin? istum
 horum quanti vendidisti. su espabi murēkibile him telwid?
 Ia rebb' bixi qimāhdan ebēlas ejle. o bignor liberari
 etly. quis nescit? &
 tal penaso.

Verba activa habent sua negativa, quia turc. n̄ has
 suus datini. formantur autem negativa activa inter
 ponendo inter imper. et inf. ^{ma} me. ut sit e.g. sevmemex
 non amas, ~~sevem~~ okumamān. n̄ legere. okumam. n̄ lego.
 et iterum verbum n̄ posse cum n̄ habeant inserponunt
 vel eme. ut sit. sevmem. n̄ non posse amare. okujamamāh
 sic. sevmem. n̄ possum amare. okujamam. n̄ possum legi.
 et volunt diversos casus, prout activa affirmativa.
 e.g. kediler ekmem jemex. Catti n̄ comedunt panem.
 iii gosa alymnyō diir. ani habssan kurtarmadiler & c.
Habent Turci verba activa transitiva in alium, et ha-
 bent signifi. facere, urare, jubere ut quis amicus veniat &
 formantur autem ad do ad radicem, seu imperat. diir ut sit
 sevdiir mex. jaxdiir māh. ^{getindirmem, gindirmem.} fakdiir māh. & c. et habent suum
 negativum badō ad radicem me. ma. ut sit sevdiir memex
 jaxdiir mamāh. geldirmem. non faciam illum venire &
Caepitō. Loco diir, recipiunt t̄ oia illa quōd ultimam
 radicis hnt̄ vocalem a.e.i.u.o. vel x e.g. sōjle-t-mōh. sōjledi